

ANJELA TERYAN

**YEREVAN'IN EN ESKİ TARİHİ HAKKINDA YENİ
ARAŞTIRMALAR**
(Toplu Makaleler)

YEREVAN 2018

Bu kitabı en eski medeniyet merkezi YARATICI- AR aydınlık ve parlak şehir ARİVAN-ERİVAN-YEREVAN'a adıyorum

Ermeni yüce tanrısı Haldi aslanın üzerinde, fresk (duvar resmi), İ.Ö. 8.yüzyıl, Erebuni

YEREVAN 2018

YEREVAN'IN EN ESKİ TARİHİ HAKKINDA YENİ ARAŞTIRMALAR
(Toplu Makaleler)

Kral (Birinci Argışti) ve kahinler dinsel tören sırasında, duvar resmi, İ.Ö. 8.yüzyıl, Erebuni

YEREVAN 2018

Kitap, Yerevan Tarih Müzesi'nin Bilim Kurulu kararıyla basılmıştır.

Kitap; Yerevan tarihinin en eski dönemine ait yeni araştırmaları sunmaktadır. Eski olduğu gibi yeni belgeler, gözlemler, bilgiler ve araştırmalar kullanılmıştır ki, bunlara yeni yorumlar getirilmiştir. Bugünkü Ermeni başkenti, Ermenistan'ın en eski yerleşkelerinden biridir. Binlerce yıllık tarihi vardır (altı bin yıldan fazla) ve dünyanın en eski şehirlerinden biri olarak anılmaktadır ki sürekli yerleşime açık olmuştur.

Kitap, geniş okuyucu kitlesine hitap etmektedir.

YEREVAN MAĞARASI

İklimin elverişli ortamı nedeniyle Ermeni dağlık platosu insan yerleşiminin ve onun oluşturduğu kültürün en eski merkezlerindendir. Hayk'ın bölgesinde bulunan kültürel değerler insanlık tarihinin gelişim dönemi (yaklaşık 1 milyon yıl önce) hakkında araştırmalara olanak tanımaktadır. Artin dağı, Aragats dağı, Arzni gibi bizim dağlık platomuzda paleolitik diye anılan eski taş devrinin alt, orta ve üst paleolitik kültüre ait pekçok değerler bulunmuştur.

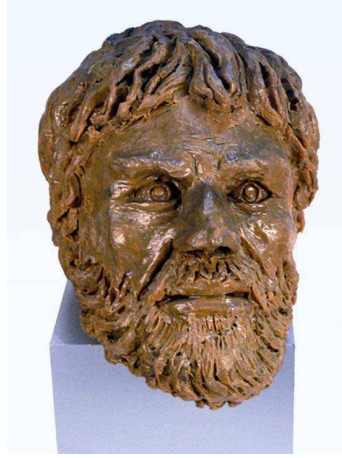
Arkeolojik kazılar, Hrazdan ırmağının orta akıntıları çevresini kapsayan bölgelerin antik taş devri kültürünün çeşitli eserleriyle zengin olduğunu göstermiştir. 1960-70'li yıllarda Hrazdan ırmağının Yerevan yakınlarında önemli keşifler yapıldı. İnsanlık tarihinin en eski çağlarında (erken eski taş devri) yerleşim yeri olarak kullanılan onlarca mağaralar bulundu. Yerevan ve Arzni yerleşim yerleri arasında bulunan Hrazdan vadisindeki Yerevan-1, Yerevan-2, Zovuni, Lusakert ve diğer isimlerle anılan mağara-evleri dikkate değer. Yerevan-1'deki mağarada eski taş devri kültürü olan Musteryan dönemine (Paleolitik Çağ) ait zengin koleksiyon bulundu. Sayıları 2500'ü geçen değişik renkler ve tonlarda obsityenden, çakmaktaşıdan, bazalttan ve yeşim taşından hazırlanmış çeşitli iş aletleri bulundu. Mağara, hammadde kaynaklarından uzak olmasına rağmen bulunan maddeler (hazır eşyalar, tırmanma merdivenleri, hurdalar) bu istasyonun antik çağın avcı-zanaatçıların "atölye"si olduğuna tanıklık ediyor. İstasyondaki kulübenin ortasında 48.000 yıllık bir fırın bulunuyordu. Mağarada gergedan, ayı, geyik, yaban domuzu kemikleri bulundu. (Bunları zoolog Sonya Mejlumyan araştırdı).

Yerevan mağarası: 1965 yılı kazıları, İ.Ö.100.000-35.000 yıl önce

Hrazdan vadisindeki Amo-1 mağarasındaki (Zovuni) insan faaliyetlerinin izleri geç taş devri dönemine aittir. Burayı arkeolog H. Azizyan inceledi. Mağarada dört

kültürel katman keşfedildi. İstasyonun üstteki paleolitik tabaka; taş aletlerle birlikte mağara insanının nispeten iyi korunmuş iskeletinin bulunması açısından bereketliydi. İskeletin kemikleri ağaç benzeri siyah manganiz parçaları ile kaplanmış, bazı kemikler ise taşlaşmıştı. Profesör A. Cağaryan, bu eski taş devri insanın, korunmuş kafatası ve çenesine dayanarak büstünü yapıp geri kazanım gerçekleştirdi.

Erkek kafatası, Prof. A. Cağaryan tarafından restore edilerek geri kazanılmıştır,
Amo-1 mağarası, 40.000 yıl önce

Mağaranın meydanında Aşelyan dönemine ait yüksek teknolojiyle hazırlanmış ve iyi bir şekilde korunmuş, Ermenicedeki adı Vanakat olan obsityen madeninden, badem şeklinde el yapımı büyük kesici bir alet bulundu. Mağaranın sağ köşesinden 1.1 metre derinlikten itibaren yaklaşık 0.5 metre kalınlığında İ.Ö.2. binyılının sonlarına tarihlenen erken Demir Çağı tabakası başlıyor. Burada meydana çıkarılan çakıl taşlarından hazırlanmış fırın ile o döneme uygunluk gösteren seramik; insan yerleşiminin kanıtıdır.

Böylece, Hrazdan ırmağının kıyı şeridinin, binyıllarca devam eden insanlık tarihinin başlangıç aldığı bölgeler olduğu tesbit edilmiştir.

YEREVAN 6000 YAŞINDA

Yerevan'ın güney-batı kısmında, Hrazdan ırmağının sol, şimdiki Yerevan gölünün doğusundaki tepenin kıyısında bulunan ve arkeologların 1936 yılından bu yana ilgilendikleri Şengavit yerleşim yeri Ermeni dağlık platosunun erken Tunç Çağının iyi araştırılmış bir anıtsal alanıdır.¹ Aynı yıl arkeolog Y. Bayburtyan başkanlığında yerleşim yerinin arkeolojik kazıları başladı. Bu ören yeri yaklaşık 6 hektarlık bir alanı kaplarken şimdilerde 1.5-2 hektarlık bir alana sahip. Çalışmaların 1938 yılına kadar devam ettiği ören yeri, bu tarihten sonra yaklaşık 20 yıl unutuldu. Arkeolog S. Sardaryan'ın çabalarıyla 1958 yılında tekrar başlayan kazılar aralıklarla 1983 yılına kadar devam etti. Yeni kazılara ise 2000 yılında arkeolog H. Simonyan başkanlığında başlandı. Bu kazılar sayesinde Şengavit antik ören yeri hakkında daha bir bütünsel anlayışa sahip olundu. Kültürel katmanlar ya da konstrüksiyonlar ikibin yıldan fazla bir süre içerisinde gerçekleşmiş ve 4 metre derinliği (kapasitesi) bulunmaktadır. Ören yeri, İ.Ö. 4-2. Binyılın başı ile İ.Ö.5-3. Binyılın yarısı dönemlerine tarihlenmektedir.²

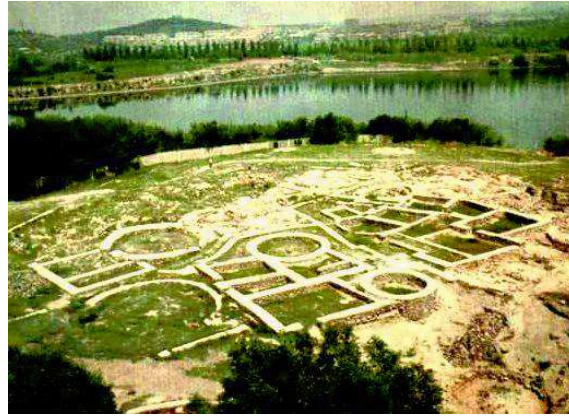
Gelişmiş tarım, hayvancılık ve zanaatçılık özellikle de üst düzeydeki seramikçilik ve maden işlemeyele bağlantılı yerleşik ekonomik düzeni; tipik Erken Bronz çağı kültürü diye anılan Kur-Araks ya da Şengavit kültürüne özgüdür.

Şengavit-1'deki aşağı erken bronz katmanında meydana çıkarılan tas, bardak, tencere ve diğer seramik parçaları, dayanıklı ve sarımsı-beyaz bilinmeyen bir karışımla kilden yapılmış olup, köknar şeklindeki nakışlarla süslenmiştir.³ Çömlekler genellikle tümsek kenarlıdır. Ayrıca, Şengavit'in erken katmanında kadına tapınmayı simgeleyen kilden ve taştan hazırlanmış kadın heykelcikleri bulundu.

Şengavit-2 katmanında bulunan çömlek daha bir gelişmiş ve güzeldir. Onun iç kısmı gri ya da kırmızıyken dış yüzeyi sarımsı-kahverengi siyah, genellikle metalik kategoride parlatılmış ve oyulmuş geometrik desenlerle süslenmiştir. Çömlek temelde yarımküre şeklinde yarıyuvarlak sapa sahip olup dışa ve içe bükülmüş nakışlarla ayrıca kuşlar, keçiler, atlar, antiloplar ve diğer resimlerle süslenmiştir. Bu arada uzmanlar, 1930'lu yılların sonlarında Şengavit çömleğinin renklerini keşfetmek amacıyla ilgi çeken bir deney yaptılar. Laboratuvar koşullarında siyah, parlak çömleği 500 santigrat sıcaklıkta ısıtmışlar ve çömlek sarımsı-kahverengi rengini almış. Ve onu tekrardan zeytinyağıyla filtre edip daha bir yumuşak ateşte fırınladıkları zaman ise yeniden eski rengi olan parlak siyah rengine kavuşmuş.⁴ Bu deney, çömleklerin renginin fırınlama saati ile sıcaklığa bağlı olduğunu gösterdi. Kavurduktan sonra çömlek tek yönden elle süslenmiş.

Şengavit kültürünün bir sonraki iki katmanında da tekrardan benzer çömleklere rastlanılmıştır. Ayrıca boğa burcu kafalarla ocağın atnalı şeklindeki kaidesi, taş aletler ve diğerleri bulunmuştur. Bakır ve bronz gibi madeni eşya ve takıların da bulunması özellikle önemliydi. Bu katmandaki kazılar sonucunda, Şengavit antik ören sakinlerinin 6-8 metre çapı bulunan yuvarlak lojmanlarda ve bunlara bitişik dikdörtken biçimindeki binalarda yaşadıkları tesbit edildi.⁵ Ayrıca bu evlerin kendinden önceki kültürel katmandan arta kalan evlerin kalıntıları üzerine inşa edildiği de ortaya çıkarıldı.⁶ Evlerin duvarları temel taşı üzerine çığ tuğla çıkılarak örülmüş. Yuvarlak evlerin orta yerine yuvarlak, süslenmiş, üç tümsekli kilden yapılma dua için kullanılan ocaklar yerleştirilmiş. Ocağın yanına, barınağı koruyan merkezi kolonu besleyen büyük, düzgün yüzeyli kaide konulmuş. Barınak huni biçiminde ve çubuk ile kamışlardan hazırlanmış olup hazaraşen diye anılan Ermeni barınaklarına benzemektedir. Düz çatısı bulunan dikdörtgen binalar toprak harçla sıvalanmış. Lojmanların tabanı molozla ya da kırma taşla döşenmiş, bundan sonra da sert karışık harçla sıvalanmıştır. 2003 yılındaki kazılar sırasında bazı yapıların düzgün yüzeyli kaygan kilden döşemelerinin olduğu meydana çıktı.

Şengavit'in kiklopik dizilişi olan ve kuleleri bulunan duvarları vardı ki işlenmemiş, iri bazalt taşlarından harçsız örülmüştü. Duvarın altında kuzey kısmından Hrazdan ırmağına inen tuğladan yapılma yeraltı geçidi bulundu. Şengavit 3. ve 4. Kültürel katmanlar zamanında buranın sakinleri de önceki gibi taş temel üzerine tuğlalarla örülü lojmanlarda ve onlara bitişik dörtgen evlerde yaşadılar.

Şengavit yerleşkesi

Aletlerin büyük bir kısmı bu dönemde daha taştandı, bunlar çakmaktaşı ve vanakat denilen opsityenden hazırlanmış dikdörtgen şeklinde ince ağızlı bıçaklar, kazıyıcılar, ok uçları ve orak edevatları, yontulmuş taştan çekiçler, baltalar,

havanlar, zımpara aleti, öğütme taşı ve kazmalardı. Kemik objelerden yapılma makara başlıkları, oklar, çengeller, iğneler, makaralar ve diğerleri bulundu. Taştan ve kemikten aletlerle birlikte bakırdan objelere rastlanırken bunların sayısı yukarı katmanda artmaktadır. Burada da çömlekler kendi güzellikleriyle göze batmaktadır. Bunların üzerine titizlikle işlenmiş geometrik çizimler bulunmaktadır. Şengavit'in yukarı 4.cü kültürel katmanında çömlekçilik özellikle zengin olup, açık ara ustalığa erişmişti. Bulunan küçük ve büyük kaplar, sürahiler, testiler, kavanozlar, bardaklar, fincanlar, musluklu kapları ve diğerleri bunu kanıtlamaktadır. Şengavit'ten ve Ermeni dağlık platosunun Sev-blur, Şreş-blur, Mokhrablur, Elar, Aragats gibi diğer tarım yerleşkelerinden elde edilen bu *geometrik desenlerle, siyaha parlatılmış çömlek kültürü* Y. Bayburtyan tarafından Şengavit yerleşkesinin ismiyle **Şengavit kültürü** olarak adlandırılmıştır.

Resim: Kilden yuvarlak ocaklı yerleşke. —kilden yuvarlak ocak

Şengavit'te, savunma duvarı dışında bir mezarlık alan tespit edildi. Kazılan her mezarlıkta onlarca insan gömülüydü. Bunların aile mezarlığı olduğu sanılmaktadır. Burada ölülerin yanına siyah parlatılmış çömlekler, kavanozlar, bardaklar, akik taşından ve yaşmadan boncuklar, çakmaktaşıdan ve obsityenden oklar, taştan gürzler, bakırdan bilezikler, iğneler, tapınak süsleri, küpe ve diğerleri konulmuştu.

Savunma duvarı dışında mezarlığın varlığı şu şekilde açıklanıyor: Şenkavit şehir arazisi tahmin edilenden daha büyük bir araziye sahipti. Daha sonra, bazı nedenlerden dolayı şehir savunma duvarı içerisiyle sınırlanmış, terkedilen mahalle ise mezarlığa dönüşmüştü. Terkedilen varoşun İ.Ö. 3.binyılın birinci çeyreğinde yerleşime açıldığı ayrıca tahmin edilmektedir. Terkedildikten sonra, o bölge, İ.Ö. 3.binyılın ikinci yarısında mezarlığa dönüştü.⁷

Şengavit çömlekleri

Savunma duvarı dışında bulunan mezarlıktaki cesetlerin incelenmesi sonucu mezarlık “sakinlerinin yuvarlak, kısa kafatası, (prehisefal) antropolojik tipine ait” olduğu saptanmıştır.⁸ Bulunan kafataslarından biri profesör A. Cağaryan tarafından geri kazanıldı. Bu Ermeni dağlık platosunda yaygın olan Armenoid antropolojik tipine uymaktadır. Y.Bayburtyan, Şengavit ve Şengavit Kültürünü taşıyan sakinleri hakkında şöyle yazıyor: “Onlar için vatan aramanın bir gereği yok. Şengavit Kültürü bütünüyle Ermenistan bölgesiyle bağlantılıdır ki, daha sonra gelen kültürel dönemlerde Şengavit Kültürünün gelişim gösterdiğini görmekteyiz. Şengavit yerleşim yerinin sakinleri yerel otoktondur.”⁹

Şengavit sakinleri tarımla uğraşmışlardır (kazmayla). Buluntular arasında yer alan arpa, buğday, darı taneleri, tahıl çukurları, aynı zamanda taştan kazmalar, değirmenler, tırmıklar, çiçekli bitkilerin çoğaltılmasıyla ilgili pistiller, orakların çakmaktaşı uçları ve bakırdan oraklar bunun bir kanıtıdır. 2000 yılında gerçekleşen kazılar sırasında Şengavit’te bulunan tahıl çukurlarının derinliği 4 metreden daha fazlaydı ve burada 2-4 tona kadar buğday depolanabilirdi ki, bu o zamanlara göre büyük bir çaptı.

Şengavit sakinleri hayvancılıkla da uğraşmışlardır. Boğa, koyun, keçi, evcil domuz, at, eşek ve köpek kemiklerinin bulunması gelişmiş hayvancılığa dair bir işarettir. Ayrıca iki at başı heykelcik, çömlek üzerine resmedilmiş at resmi ve diğerleri de bulunmuştur.

Şengavit, el sanatları merkeziydi. Şengavit sakinleri taş işlemeyle uğraşmışlardı. Tekstil işini de biliyorlardı. Meydana çıkarılan kemikten iğneler ve dokunmuş halatlar bunu kanıtlamaktadır. Bazı kemikten aletler ise deriden kemer yapımında kullanılabilir olma olasılığına şahitlik etmektedir.¹⁰ 2000 yılındaki kazılar zamanında antik ören yerin alt horizonunda (ufkunda) bakır eritme ocakları, eritme potaları ve cevher işleme aletleri koleksiyonunun da var olduğu tüm bir bakır işleme mahallesi meydana çıkarıldı. Şengavit’in alt katmanında sadece bir atelyede günyüzüne çıkarılan eritme potalarının içindeki 300 kg’dan fazla erimiş bakırın varlığı, bakır rezervinin (ayrıca üretiminin) ne kadar büyük bir çapta

olduğunu göstermektedir. Araştırmalar bakırın Alaverdi madenlerinden getirildiğini göstermiştir.¹¹

Şengavit'in antik sakininin kafatasına yapılan restorasyon sonucu oluşan baş (Prof. A.Cağaryan tarafından gerçekleştirilmiştir)

Şengavit kültürünün alt katmanlarında sosyal katmanlaşma izleri gözlenmemiştir. Mezarlarda bulunan malzemeler herkes için aynıdır. Yeni kazılar ışığı altında, özellikle de yukarı kültürel katmanlarda, bazı toplumsal katmanlaşma elementleri belirginleşmektedir. 2003 yılında gerçekleştirilen kazılar sırasında lojmanların değişik malzemeler kullanılarak inşa edildiği ortaya çıkarılmıştır. Aynı yapıların pürüssüz yüzeyiyle kaygan kilden zemini bulunuyordu. Büyük bir ihtimalle sismik nedenlerle duvarların özel bir şekilde inşa edilmesi dikkate değer bir belgedir. Bunlara dayanıklılık katmak amacıyla sıvı kil eriyiği içine batırılan hasır, tabaka tabaka dizilmiş olan taşların arasına serpiştirilmiş.¹² Bu gibi karmaşık ve kaynaklar gerektiren inşaatı herkes göze alamazdı. Ayrıca zengin sınıfa mensup evlerin yanında ekonomik yapılar ve buğday ambarları tesbit edildi. 2003 yılı kazıları sırasında ambarların birinde cilalı yüzeyi; çizgi süslemeli sembollerle kaplı yeşilimsi molozdan hazırlanmış mühür bulundu.¹³ Belli ki, buğday ambarları mühürle mühürlenmişti. Kişisel mühürle herhangi birinin şahsi buğday ambarının mühürlendiğini sanmamız gerekir. Ambar ayrıca kamuya ait de olabilirdi, mühürleyen ise otorite yetkisine sahip olan biriydi, ama aslında herhangi birinin otoritesini sembolize eden malzeme zaten vardı. Yarı-değerli taşlardan hazırlanmış ondan fazla güzler, iyi yontulmuş oniksten asa ve diğerlerinin bulunması, otorite ve zenginlik hakkında bir fikir vermektedir.

Erken bronz çağının bir takım yerleşim yerlerinde yapılan kazılar sırasında bazı evlerin açıkça genel kütleden ayrıldığı görülmüştür. Sunaklar, kutsal küllerin saklanması için kuyular, mobil ritüel karavanlar ile diğerlerinin bulunması bunların mabetler ve dini ayin yapıları olduğunu hissettiriyor.

Gördüğümüz gibi, Şengavit Kültürü; **tarım, hayvancılık, çömlekçilik, maden işleme** gibi erken medeniyetlere özgü bir takım özellikler taşımaktadır. Yerleşkelerin (erken dönem şehirlerin) kendine özgü düzenlemeleri vardı, merkezi yerleşkenin etrafında diğer yerleşkelerin oluşması erken medeniyete özgü bir durumdu. Şöyle ki, Şengavit'in etrafında da "Muhannat-tepe (demiryolu meydanına yakın tepe), Tairov, Khorumbulağ'daki anıtsal yapılar oluşmuştur.¹⁴

Antik Önasya'nın diğer erken şehirleri gibi, merkezi kale-şehir olarak Şengavit etrafında da başka yerleşkeler şekillenmiştir. Sonradan, Şengavit yerleşkesi, onun etrafında, özellikle (demiryolu meydanı yakınındaki tepe, Tsitsernakaberd, Arin-Berd tepe, Karmir blur) gibi yakın tepelerde yeni yerleşkeler kuruldu.

Yazıyı genelleştirdiğimizde, Şengavit'in erken şehirlere özgü özellikleri bulunmaktadır. Duvarlarla örülmüştür. Dini ayinlerin gerçekleştirilmiş, sosyal sınıflaşmanın ve özellikle şahsi özelleştirme unsurlarının ortaya çıktığı gözlemlenmiş, yerleşke sakinleri; tarımla, hayvancılıkla ve zanaatlarla uğraşmış, ayrıca bu bağlamda ticaretin de gerçekleştirilmiş olması olasılığının öngörülmekte olduğunu da görmekteyiz. Şengavit yerleşkesi iki bin yıldan fazla bir süre varlığını sürdürmüştür. Bundan sonra yerleşke sakinleri burayı bilemediğimiz sebepler nedeniyle terk etmiş. Fakat hayat bugünkü Yerevan bölgesinde devam etmektedir. Yerevan'ın değişik semtlerinde bulunan antik yerleşkelerden ve anıt mezarlardan ele geçirilen arkeolojik değerler bunu kanıtlamaktadır. Şengavit Kültürü de iz bırakmadan kaybolmuş değil. O bugünkü Yerevan'ın Avan, Kanaker, Zeytun semtleriyle, Tsitsernakaberd'de (İ.Ö.2.binyıl başı-İ.Ö.2.binyıl sonu), Areş semtinde (demiryolu meydanı yakınındaki tepe), Karmir Bert'te, Karmir Blur'da (İ.Ö.2. binyıl sonu) ve diğer yerlerde ortaya çıkmaktadır. Özellikle Şengavit tipi çömlek Hrazdan ırmağının sağ kıyısında bulunan Karmir Berd'deki (Fizik enstitüsü yakınında) mezarlıkta bulunan (İ.Ö. 2. Binyıl sonu) siyah ve renkli seramik örneklerinde ortaya çıkmaktadır. Ararat-Urartu kültür katmanı altında bulunan Karmir Blur'daki Urartu öncesi Teyşebaini şehri ise İ.Ö. 13-8.yüzyıllara tarihlenmektedir. Bu alt katmanın kazıları sırasında Şengavit lojmanlarına benzer evler, büyük miktarlarda geç bronz çağına ait parlatılmış siyah çömlek, taş ve madenden malzemeler, kilden idoller, ocaklar vesaire tesbit edildi.¹⁵

Böylece, Yerevan bölgesinde bulunan en eski Şengavit yerleşkesi kendi erken dönem bronz çağı kültürüyle Antik dünyanın şehirleri olan Eredü, Ur, Uruk (Erek), Ninova, Kiş, Şoş (Suza), Troya, Girit ve Mikenos'un alt katmanlarında yapılan kazılarla meydana çıkan yerleşkelerle benzeşmektedir ki bunlar İ.Ö. 4-2. binyıla tarihlenmiştir. Belirtilen bu ilgili yerleşkelerin her birinin yaklaşık 4-6 bin yılında olduğu kabul görmektedir.

Önasya'nın antik yazılı kaynaklarında (Sümer, Akat, Huri, Hitit (Kheti), Asuri) belirtilen bu yerleşkelerle ilgili anlatımlar yaklaşık İ.Ö. 3-2. binyıllara denk gelmektedir.

Bu şehirlerin yaşını belirlemek için, onların en eski yazılı kaynaklarındaki betimlemeleri değil, aksine kazılar zamanında meydana çıkan arkeolojik değerlerin hesaba katılmış olduğunu gözlemliyoruz. Oysa ki Yerevan'ın yaşının tesbiti sırasında Yerevan (Erebuni) adıyla ilk yazılı kayıt olan çiviyazısı yazıtları referans alınmıştır. İ.Ö.782 yılında Ermeni Ararat-Urartu devletinin kralı Birinci Argışti bugünkü Yerevan bölgesinde bulunan Arin-Berd adlı tepede Erebuni adlı bir kale-şehir kurmuş ve bunu çiviyazısı yazıtlarla onaylamıştır. Yerevan'ın tarihi de işte bu İ.Ö.782 yılıyla hesaplanmaktadır. Eredü, Ur, Ereğ-Uruk, Ninve, Şoş ve diğer şehirler 4-6 binyıllık iken Yerevan'ın kendi bölgesinde bulunan Şengavit'in 6 bin yıldan fazla bir tarihi bulunurken, Yerevan'ın kendisi ise 2793 yaşındadır. Bugünkü Yerevan bölgesinde bulunan ve İ.Ö. 4-2 binyıllara tarihlenen bugünün ismiyle Şengavit, Avan, Zeytun (Kirza), Tsitsernakaberd diye anılan yerleşim yerlerinin ve diğerlerinin o zamanlar nasıl adlandırıldığı bilinmiyor. Yerevan bölgesinde kurulan ilk yerleşke yukarıda da adı geçen Erebuni'dir ki kuruluşu ve adlandırılması konusunda Birinci Argışti yazıt bırakmıştır. Şengavit'le yaşit olan yukarıda anılan şehirlerin isimleri vardysa, Şengavit'in de tanınmış bir yerleşke (şehir) olduğu hesaba katılırsa o halde kendisinin de bir ismi olmalıydı.

Sümer'in antik kutsal şehri Eredü'nün (Ere-du) ismi Erebuni (Ere-buni) ismine benzemektedir. Ana Ülkenin efendisi Enki-Haya'nın ibadet merkezi olan Eredü (ayrıca Eridu, Eridug, Urudug) İ.Ö. 5. binyıla (milenyum) tarihlenmektedir. Fakat eski yazılı kaynaklardaki kayıtlarda İ.Ö. 3. milenyum ortalarında Lagaş hanedanı hükümdarı Ur-Nanş döneminde anılmaktadır. Eredü hakkında son bilgiler İ.Ö. 8-7. Yıllara aittir. (Asuristan kralı İkinci Sargon [İ.Ö. 772-705] ve onun oğlu Sennacherib anmaktadırlar). Bu binyıllar süresince Eredü ismi çok az değişikliklere uğradı; Eridu, Eridug, Urudug gibi. Sümer antik yerleşkelerinde Er-(Ar), Ur kökleriyle başlayan Eredü, Ereğ-Uruk, Ur, Urua isimlerine sıkça rastladığımızı da belirtelim. Sümerlerin ilk ikamet yerlerinin Ermeni dağlık platosunun güney kısımları olduğunu belirtelim (Araştırmacılar Sümer ya da Eridu kültürel köklerini Ermeni ya da Kuzey Mezopotamya'ya dahil etmektedirler [История Древнего Востока, М.,1983. Ч.1, с. 72]). Ayrıca Eredü ve Erebuni isimlerindeki **Er (Ar)** bileşeni bize bu iki ismin de Ar (Araç) yarıdanla ilgili olduğunu düşünmemize olanak sağlamaktadır. Ayrıca, Ere-du ve Ere-buni isimlerindeki bileşenlerin (du=bu) aynı şekilde benzerlik taşıdığını gözlemliyoruz. Tüm bunların hepsi bize bugünkü "Şengavit" yerleşkesinin antik Erebuni ismini almış olabileceğini düşündürüyor ki,

birkaç milenyum sonra Birinci Argışti bu yerleşke yakınında yeni kurduğu kaleye bu zamana kadar korunarak gelmiş olan bu ismi kullandı.

Yerevan'ın kuruluşunun 2750. yılının Sovyet yönetimi yıllarında ki, ulusal kimliğin en ufak afişe edilmesi Sovyet yönetimi tarafından durdurulduğu bir dönem olan 1968 yılında kutlandığı bilinmektedir. Bu koşullarda Yerevan'ın kuruluş yıldönümü büyük bir törenle kutlanmasına izin veriliyor. İlk bakışta bu sevindirici bir durumdu fakat Sovyetler Birliği'nde herşey hiç te öyle yapılmamaktadır. Orada yaşayan halkların kültürleri, tarihleri ve diğer değerlerde eşitleme ve dengeleme yapılıyordu. Özellikle Ermeni tarihi ve Ermeni diline karşı denetleme büyüktü. Sovyet tarih yazımının Gürcüleri, Azerileri ve Ermenileri (bu sıralamayla) Urartu kültürünün mirascıları saydığını, Ermeni tarihinin de İ.Ö. 1.milenyumun ikinci yarısından başladığını vesaire hatırlamamız yeterlidir sanırım.

Şengavit yerleşkesinin tarihlenmesi sorunu daha 1930'lu yıllarda tartışma konusu olmuştu. Şöyle ki; zamanın tanınmış bilim insanları Y. Bayburtyan, Y. Lalayan ve Kh. Samvelyan Şengavit kültürünü yeni taş devrine (neolitik) tarihlemektedirler. Fakat daha genç nesil arkeologlar Şengavit kültürünü İ.Ö. 1. milenyumun ikinci yarısına tarihlemeyi deniyorlar. Bu genç neslin arkeologları ayrıca, Ermenileri ve Ermeni kültürünü, Ermenistan bölgesinde, İ.Ö. 1. milenyumun ikinci yarısında Behistun yazıtlarında Ermenistan isminin geçmesi sonrasında gören o bilim insanları arasında yer alıyorlardı. Ayrıca Şengavit kültürü özellikle de çömleği Moskovalı arkeologların da ilgisini çekiyor, fakat bunlar meydana çıkarılmış olan çömleğin İ.Ö. 3. Milenyumun sonu, İkinci milenyumun başlangıcına ait olduğu fikrini hiçbir şekilde kabul etmemekle birlikte daha makul bir alternatif gibi görülen İ.Ö. 2.milenyuma tarihlemektedirler.¹⁶

Eşitleme düzleminde, yerel kültürleri ve ulusalcılığı reddetme koşullarında, Sovyet yönetimi, Ermeni başkentinin beş ya da altı bin yıllık tarihi olmasına izin veremezdi. Yerevan'ın 2750 yıllık varlığı Birinci Argışti'nin çiviyazısı yazıtlarıyla onaylanmış olduğundan reddedilemezdi ve şehrin kuruluş kutlamaları da bu bağlamda düzenlenebilmişti. Daha fazlası yapılamazdı ve Ermenilerin bununla yetinmeleri için herşey yapılıyordu. Yerevan bölgesinde bulunan 6000 yıllık yerleşkenin Ereuni ismini taşıyan yerleşke olmadığı tezi ortaya atılıyor. Ayrıca Yerevan şehrinin 100 bin yaşında olduğu niçin söylenmiyor? şeklinde aşırı bir soru da soruluyordu. Değil mi ki Hırazdan ırmağı kıyısında, Yerevan gölü yakınında bulunan Yerevan mağarasında meydana çıkarılan arkeolojik materyalin yaşı 100 bin yıldan daha fazlaydı. Gözlemlediğimiz gibi, bir yerleşke olarak Yerevan'da on binlerce yıl önce insanlar yaşamış ve yaşamaya devam ediyor olmaları bu soruyla birlikte açıklık kazanmaktadır. Aslında Modern insan tarafından oluşturulan

medeniyetin yaklaşık 12-14 bin yıllık tarihi olduğu genel kabul görmektedir. Bugünkü Yerevan (ve onun çevresi) sadece binlerce yıldır yerleşke olarak kullanılmakla kalmadığı gibi, onun bir ilçesini oluşturan Şengavit aynı zamanda, erken bronz çağında Ermeni dağlık platosunun tanınmış yerleşkelerinden biriydi. Ve bugün Yerevan bölgesindeki Şengavit ilçesinde bulunan bu yerleşkenin antik zamandaki ismini bilmiyor olsak da bu durum, bu konu hakkında konuşmayacağımız ve onu Yerevan şehriyle bağlamayacağımız anlamına gelmez. Değil mi ki bugünkü Yerevan, kendisine dahil olan ilçeleriyle (Şengavit, Avan, Zeytun, Açıpınyak, Demiryolu Meydanı, Tsitsernakabert...) bir bütünlük arz etmektedir. Bunların herbirinde antik yerleşkelerin izleri ve kültürel değerleri bulunmuştur. Her bir ilçe Yerevan'ın bir bileşeni, herbir ilçe antik Yerevan tarihinin bir parçasıdır. Tüm ilçelerin tarihi ise Yerevan'ın bütünsel tarihidir.

Böylece, Yerevan şehrinin en eski ilçelerinden biri olan Şengavit'in tarihini hesaba katarsak, Ermenilerin başkenti olan Yerevan'ın 6000 yıldan daha fazla bir yaşa sahip olduğunu, binlerce yıl sürekli iskan edilen ve edilmeye de devam edilen dünyanın o şehirlerinden biri olduğunu söyleyebiliriz.

Notlar

1. Şengavit en eski yerleşkesinin ayrıntılı tarihinin açıklanması amaçlanmamıştır. Bu konu hakkında detaylı yazıları kazı çalışmalarını gerçekleştiren S. Sardaryan ve H. Simonyan yazmışlardır. Bugünkü Yerevan bölgesinde bulunan en eski Şengavit yerleşkesine değinerek Yerevan şehrinin 6000 yıllık yaşının değil de sürekli olarak 3000 yıllık yaşının vurgulanmasının sebeplerini belirtmeyi denemektedir.
2. H. Simonyan, Şengavit'in Tomografisi, İnşaat ve Yapım İlkeleri, 2002, sayfa 23. Ermenistan'ın Antik Kültürü, 2 (E. Khanzadyan'ın jübilesine adanmış sempozyum notları).
3. S. Sardaryan, Ermenistan'da İlkel Toplum, Yerevan, 1967, sayfa 171
4. Е.Байбуртян, Пословательность древнейших культур Армении на основании археологического материала, Ереван, 2011, с.51.
5. S. Sardaryan, sayfa 171
6. H. Simonyan, Şengavit'in Tomografisi....sayfa 23
7. H. Simonyan, Şengavit mezarlığı: Eski Ermenistan'ın Kültürü, XIV, Yerevan, 2005 (B.Piotrovski ve H.Canpoladyan anısına adanmış, Cumhuriyet bilim oturumu notları).
8. S. Sardaryan, sayfa 250
9. Е. Байбуртян, с. 60.
10. Е. Байбуртян, с. 58.
11. H. Simonyan, A. Gnuni, Erken Bronz Çağında Ermenistan'ın Sosyal-Politik Durumu (arkeolojik kaynaklar ışığında), sayfa 63. H. Simonyan, Şengavit'in Topografyası... , sayfa 24
12. H. Simonyan, Şengavit Topografyası...sayfa 24

13. H. Simonyan, L. Khaçatryan, Şengavit yerleşkesinin 2003 yılı kazıları. Eski Ermenistan Kültürü, XIII, Yerevan, 2005 (Cumhuriyet bilim oturumu notları), sayfa 57
14. E. Khanzadyan, İ.Ö. III. binyılda Ermeni Dağlık Platosunun Kültürü, Yerevan, 1967
15. S. Yesayan, Karmir Blur, Yerevan, 1982, sayfa 57-66
16. E. Байбуртян, с.60.

Yerevan 3. Bilimsel Toplu Makaleler,
Yerevan 2011

YEREVAN İSMİNİN DOĞUŞU HAKKINDA

Yerevan dünyanın en eski şehirlerinden biridir. Bu bölgede yapılan arkeolojik kazılar, onbinlerce yıl önce insanların burada yaşadığını göstermektedir. Yerevan bölgesinin sürekli bir yerleşim yeri olduğu dikkate değer bir belgedir. Araştırmalar şehir bölgesinde pekçok yerleşke değişik dönemlerde, değişik sebeplerle hem varolmuş hem de yıkıma uğramış olduğunu göstermiştir. Kronolojik açıdan şehir bölgesinde meydana çıkarılan en eski yerleşke Yerevan ya da Hrazdan diye anılan mağaradır ki (Yerevan gölü yakınında, Hrazdan ırmağının sol yakasında) en eski alt katmanı (4-5 kültürel katman) Musteryan (Paleolitik) dönemine (100.000-35.000 yıl önceye) tarihleniyor. Bundan sonra Yerevan bölgesinde insan yerleşim izleri yeni yerleşim yerlerinde belirerek tarihi eserlerden bütünsel bir zincir oluşturuyor. Bunları sıralayalım: Şengavit (İ.Ö. 4-2. milenyum), Tsitsernakaberd, Avan, Zeytun, Areş (Demiryolu Meydanı) ilçeleri (İ.Ö. 2.Milenyum ortası), Karmir-Berd (İ.Ö. 2.Milenyum sonu), Karmir-Blur (İ.Ö. 2.Milenyum sonu-1.Milenyum başı), Arin Berd (Erebuni, İ.Ö. 1.Milenyum başı), Avan-Arinç (İ.Ö. 2.-1.yüzyıllar), erken ortaçağ Yerevan'ı (Merkez), Yerevan kalesi (7.yüzyıl-16. Yüzyıl) ve diğerleri.

Yerevan mağarası İ.Ö.100.000-35.000 yıl önce

Araştırmacılar (Ghevond Alişan, Gh.İncicyan) ile Yerevan'ı ziyaret eden yabancı gezginler (J.Sharden, Robert Ker Porter, William Auzley, Linch) Yerevan isminin doğuşuyla ilgilenmişlerdir. Yerevan ismine Ermeni bibliyografyası içinde ilk kez 5.yüzyıla ait eski bir kayıta rastlamaktayız. ("Dionesios defterinden, Khorenatsi'nin Davut ve Musa'nın eski ve yeni tarihi" Konstantinopolis 1874).

Yerevan hakkında bir sonraki anlatı 607 yılına ait; Dvin'e kilise toplantısı için davet edilenler arasında ayrıca Davit Yerets ile Yerevan'dan Cocik adında bir manastır rahibi olduğuyula ilgilidir ("Kirk Thghtots" Atalar bibliyografisi 1901).

Yedinci yüzyıl Ermeni tarihçisi Sebeos'un da 642-643 tarihlerindeki Arap istilalarına bağlı olarak Yerevan ile ilgili tanıklığı bulunmaktadır (Sebeos, Tarih,

1672, Elyazısı kitap, 2639). Hovhannes Draskhanakerttsi'nin (9-10.yüzyıllar, Ermeni Tarihi), S. Anetsi'nin (12.yüzyıl, "Tarihi Hikayelerin bir Koleksiyonu"), Stephan Orbelyan'ın (13.yüzyıl, "Sisakan Eyaletinin Tarihi") ve diğer kitap çalışmalarında da Yerevan'la ilgili tanıklıklar bulunmaktadır. Ermeni bibliyografyasında Yerevan ismi Yerevan, Erevan, Ervan, Eruan, Arevan¹ ve diğer şekillerde yer almaktadır. Yabancı gezginler ve araştırmacıların çalışmalarında Yerevan şehri Erivan, Irvan, Iravan, Эриван, Ереван, Иреван² ve diğer şekillerde yer almaktadır. İkinci yüzyılda yaşamış Yunanlı coğrafyacı Klavdios, Ptğomeos'un "Coğrafya" adlı çalışmasında belirttiği Tervan³ yerleşim yerinin Yerevan olduğu sanılmaktadır ve Irvan ismi yanlışlıkla (T) şeklinde yazılmıştır. Değil mi ki Tervan'ın haritada belirtilen aynı coğrafik enleminde Yerevan bulunmaktadır.

Yerevan isminin içeriğiyle ilgili çok sayıda açıklamalar ve gelenekler var. En eski ve en yaygını Nuh Peygamberle bağlantılı olanı. Halk arasında yaygın olan geleneğe göre, tufandan sonra ne zaman ki sular geri çekildi Nuh Peygamber Ararat dağından karayı görerek "Yerevats, yerevats" [yerevats; Ermenice göründü demektir] diye bağırır, bu sonradan değişikliğe uğrayarak Yerevan şeklini alır. Bu gelenek çok eskidir ve halk arasında sürekli söylenegelmiştir. Yerevan'ı ziyaret eden yabancı gezginlerin yerli halktan duydukları bu geleneği aktarmaları bunun bir tanıklığıdır. 1672-73 yılları arasında Yerevan'da bulunan Fransız gezgin Jean Sharden⁴ bu konuyu dillendiren ilklerden biridir. Otokton(Yerli) Ermeni halkı Sharden'e Yerevan'ın tufandan önce Nuh Peygamberin yaşadığı yer olduğunu ve tufandan sonra ise tekrardan aynı yerde kurulduğunu anlatırlar.⁵ Ayrıca William Auzley, Robert Ker Porter⁶, A. Haqsthauzen, Linch⁷ ve diğerleri de Yerevan ismini ve şehrin kuruluşunu Nuh peygambere bağlamaktadırlar. Ermeni tarih yazımı içersinde adı geçen geleneklere Kh. İnciciyan⁸, M. Smpatyan ve diğerleri değinmişlerdir. Bu görüş bu zamana kadar halk geleneğinde yaşamaktadır ki bu da Yerevan şehrinin çok eski bir yerleşim yeri olduğuna şahitlik etmektedir.

Şengavit yerleşkesi, İ.Ö.5-3 binyıllar

Yerevan ismiyle ilgili diğer bir görüşe göre, Yerevan ismi Yervantyan hanedanlığının son kralı Dördüncü Yervant'la (İ.Ö.220-201) bağlantılanmaktadır. H. Nalyan'ın varsayımına göre, Yerevan; Yervant'ın kurduğu başkent Yervantaşat'ın ta kendisidir, diğer araştırmacılara göre ise Yervantavan şehridir vesaire. Yabancı gezginler de Otokton Ermeni halkı arasında yaygın olan geleneğe göre, Yerevan isminin Kral Yervant'ın ismine dayandığını teyit etmektedirler.⁹ Açıklamalar arasında, bir Türk-İran geleneği olan Yerevan isminin İranlı Han Revan-Ghuli'nin isminden türetildiği fikri, Han'ın 16. Yüzyıl başlarında Yerevan'da hüküm sürmüş olmasından dolayı kabul edilemez. Halbuki Yerevan'ın ve onun isminin binlerce yıllık bir tarihi bulunmaktadır.

19-20. yüzyıllarda Ermenistan'da antik Ermeni Ararat-Urartu (Biaynili, Van Krallığı) devleti krallarının çiviyazısı yazıtlarının bulunması ve okunması sadece bir takım coğrafik isimleri doğrulamakla kalmamış ayrıca onların anlamları yeni bir bakış açısıyla açıklanabilmiştir. Bu yazıtlarda **Eriani, Eriakhi, Ereuni** isimleri okunuyordu. Sevan gölü kıyısındaki Tsovinar köyünde bulunan Kral Birinci Rusa'nın (İ.Ö.735-713) yazıtında 22 şehir isimlerinin arasında ayrıca Eriaini ismi de geçmektedir.¹⁰ Rus arkeolog M. Nikolski Eriaini (ülkesini) Yerevan çevresinde, Arin-Bert tepesine konuşlandırıyor ve Yerevan isminin de Eriaini'den türediğini ifade ediyordu.¹¹ Y. Şahaziz¹², Kh. Samvelyan¹³ ve diğerleri bu bakış açısını kabul edilir buluyorlar. En eski Yerevan'ı Arin-Bert tepesi çevresinde aranması gerektiğiyle ilgili Nikolski'ni sezgisi özellikle önemliydi ki, bir diğer Rus araştırmacı-arkeolog A. İvanovski bu kale harabelerini araştıran ve tanımlayan ilk kişiydi.¹⁴ Eriani'yi (Eriaini) ayrıca Sevan gölü çevresinde de konuşlandırmışlardır (İ. Meşçaninov, G. Melikişvili, G. Ghaphantsyan).¹⁵ G. Ghaphantsyan Eriani kale ve ülkesini **eria (aria)** ırkıyla benzeştiriyor ve ona bağlıyordu. O, Eriani ülkesini aynı şekilde eria (aria) ırkının ülkesi olarak kabul ediyordu. G. Ghaphantsyan, ayrıca Eriakhi ülkesini de eria (aria) ırkına bağlıyor ki bazıları Eriani ülkesiyle özleştirebiliyor. Ghaphantsyan, Eriakhi'yi Kumayri bölgesine yerleştirmektedir. Tekrardan eri (ari) ırkının ismine değinerek o, Yerevan isminin **eri-avan "eri-ülkesi"** şeklinden ileri geldiğini olası buluyordu ki daha sonra Yerevan şeklindeki seslenişini almıştır. G. Ghaphantsyan, Yerevan ismini Eria (aria) ırkı ve ülkesi ismiyle türetmeyi aynı zamanda gizemli bulmaktadır, değil mi ki ona göre Eria ırkı ve ülkesi (Eriakhi) Gümrü bölgesinde bulunmaktadır. Gördüğümüz gibi, hipotezler arasında G. Ghaphantsyan Yerevan ismini "Eri-avan" anlamında açıklanabileceği görüşünü ileri sürmektedir.¹⁶

Yerevan'ın kuruluşu ve konuşlandırılması sorunlarını yorumlamada, 1950 yılında Arin-Bert tepesindeki kazılar sırasında ele geçen yazıtın (K. Hovhannisyan) ve 1828 yılında doğubilimci F. Schultz tarafından bulunan Van'daki kaya'ya oyulmuş Khorkhoryan kroniğinin büyük bir önemi vardır. Bu yazıtta Birinci Argiştî tarafından (İ.Ö. 786-764) kurmuş olan Erebuni (yerleşkesi) ismi okunmaktadır ki, bu yeni yerleşkenin tam nerede kurulduğu net değildi. Khorkhoryan yazıtında Birinci Argiştî şöyle yazıyor “Tanrı Khaldi’nin emriyle, Argiştî, Menua’nın oğlu Erebuni şehrini Biayna’nın gücünü göstermek için inşa etti....Toprak çoraktı...Ben burada güçlü işler başardım. Khathe ve Tsobane ülkelerinden ben buraya 6 bin 600 askerleri yerleştirdim.”¹⁷ Arin-Bert’te bulunan yazıttaki kayıt ise şöyle diyor “Tanrı Khaldi’nin yüceliğiyle, Argiştî, Menua’nın oğlu, bu mükemmel kaleyi inşa ettim, İrbuni adını verdim, Biaynili ülkesinin gücü için. Toprak çoraktı. Güçlü işler gerçekleştirdim...”¹⁸

Birinci Argiştî'nin Erebuni kalesininin inşasıyla ilgili yazıtı, İ.Ö. 782

Bu iki yazıt ile Arin-Bert tepesinin alt kısımlarında bulunan Norklu B. Ter-Avedisyan'ın yazıtı Argiştî'nin inşa ettiği Erebuni kalesinin yerini açıklamaya olanak sağladı, ayrıca kalenin inşa edildiği İ.Ö.782 tarih de doğrulandı.

Arin-Bert yazıtının bulunması ve çözümlenmesinden sonra bunu araştıranlar (B. Biotrovski, M. İsrayelyan, K.Hovhannisyan) tarafından **Yerevan** isminin Erebuni isminden türediği tezi ileri sürüldü. M. İsrayelyan ise Erebuni'nin “zafer”¹⁹ anlamına geldiği görüşünü ileri sürmektedir.

İ. Diyakonov, Erebuni isminin açıklanması hakkında başka bir görüş ileri sürüyor. O, Erebuni ismini ere-ebuni diye bileşenlere ayırarak,bunun **ere** ırkının ülkesi olduğu varsayımında bulunuyor.²⁰ Gördüğümüz gibi, bu açıklama G. Khaphantsyan'ın düşüncesiyle benzerlik taşımaktadır. Fakat M. İsrayelyan, İ. Diyakonov'un bu görüşüne itiraz ediyor. Ona göre, Urartuca'da var olan **er(e)bu** fiil kökü “ zafer” anlamı içermektedir ve muhtemeldir ki kale isminin temelinde de

bu kelime olasıdır ve bundan dolayı da yukarıda belirtildiği gibi, yazar Erebuni “zafer” isminin oluştuğunu varsaymaktadır.

Erebuni kalesi , Pagan tapınağı

Yukarıda belirtilen tüm açıklamalar araştırmacılar tarafından yıllardır ya kabul edilmekte ya da reddedilmektedir. 20. Yüzyıl sonu 21. yüzyıl başında Yerevan isminin köken sorunu tekrardan araştırmacıların dikkat merkezinde bulunmaktadır. Yeni görüşler ve varsayımlar ileri sürüldü. Birtakım görüşlere değinelim: Urartolog H. Karagözyan, Birinci Argışti’nin yazıtındaki yer ismini Yerebune (Yerebon kanaat dışı formdan) diye okumakta ve Yerebun’un Er ya da ere (mesken) bileşenlerden ibaret olduğunu ve “mutlu şehir”²¹ anlamına geldiğini belirtmektedir.

Erebuni kalesi

E. Daniyelyan Erebuni isminin Ara Geghetsik’ten türediğini varsaymaktadır.²² Yerevan ismini ayrıca “Yerevatsogh; görünen” kelimesine bağlamayı deniyorlar, değil mi ki, karşılıklı anlaşmaya bağlı olarak, kale nöbetçilerini bir tehlike karşısında

uyarmak için ateş yakarak işaret veriliyordu.²³ Fakat ateşle (ayrıca dumanla) görüntülü bağlantı sağlanmasının her zaman mümkün olmadığını da belirtelim. İklim koşullarının elverişli olmadığı koşullarda gündüzleri (savaşlar ise genelde gündüzleri yapıldığından) ateş yakarak uzaklara haber vermek görünmediğinden dolayı imkansızlaşıyordu. Bu gibi bir stratejik durumun varlığını kabul ederek bunun (ateş yakmanın) Erebuni-Yerevan'la bir ilişkisinin var olduğunu kabul edemeyiz. Bazı araştırmacılar ise Yerevan isminin kökenini aramayı yeni yazıtlar bulunana kadar geleceğe ertelemeyi öneriyor. Fakat gelecekte bulunacak yeni yazıtların var olan Erebuni isminden çok daha şeyler söyleyebileceğini bir kereden ifade etmek olanak dışıdır.

Birinci Argışti'nin yazıtlarında belgelenen Yerevan (Erebuni) isimiyle anılan isimler, şimdiye kadar bilinen en eski yazılı kayıtlardır (İrbuni, Erbuni, Yerebuni şekillerinde de okunmaktadır).

Yerevan bölgesinin, Erebuni kalesinin inşasından çok daha önceleri zaten bir yerleşke olduğu biliniyor. Yerevan bölgesinde meydana çıkartılan antik yerleşkelerin isimleri, özellikle 6000 yıldan daha fazla bir yaşa sahip olan bugünkü Şengavit'in ismi bilinmemektedir. Bizce bilinen ve en eski Ermeni başkenti olarak **Erebuni** ismi bu açıdan çok önemlidir.

Erebuni kalesi

Yeni kurulan şehirlere onu kurduran kralın ya da tanrıların isminin verilmesi antik çağlarda kabul gören adettendi. Daha sonraları Birinci Argışti'nin Ararat ovasında, Araks (Aras) ırmağının sol yakasında İ.Ö.776 yılında kurduğu yerleşim yerine kendi ismi olan Argıştikhinili²⁴ (daha sonraları Armavir) ismini koyduğu bilinmektedir. Bu durumda Birinci Argışti, Arin-Bert tepesinde inşa edilen yeni yerleşkenin ismi için ya bölgede varolan ve kendisi tarafından bilinen antik bir yerleşkenin ismini ya da eri, ari ırkının (ülkenin) ismini verdiği düşünülebilir. Tsovinar köyü yakınlarında, yüksek bir kaya'ya yazılmış olan Ararat-Urartu kralı Birinci Rusa'nın (İ.Ö.735-713) yazıtında Sevan gölü havzasında fethedilen ülkelerin

isimleri arasında Ar, Er, İr'le başlayan isimler; Arkuki, Aria, Eria, Erieltua, ayrıca İrkima²⁵ vesaire bulunmakta olduğunu belirtelim.

Ermeni dağlık platosundan ve çevre bölgelerden ayrılan ve hint-avrupalıların ataları sayılan ari ırkları kendilerinin ari ırkına ait oldukları belgesini hatırlamaları ve yazılı kaynaklarda bu konuyu işlemeleri ilginçtir (Hint Vedalar, İran "Avesta", Farsi Birinci Dareh'in Behistunyan yazıtları). Ararat-Urartu yazılı kaynakları, ayrıca Ortaçağ Ermeni yazıcıları kendi çalışmalarında bu belgeye dikkat çekmiyorlar. Aslında bu durum onların gerçekliği idi, onlar kendi vatanlarında yaşıyorlardı ve bu konuyu her zaman hatırlamaya ihtiyaçları yoktu diye düşünmek zorundayız. Bu durumda da Birinci Argışti sadece bir yerleşim yeri kurmuş ve bunu ari ya da Eri (ırkın) ismiyle anmıştır (ya da var olan antik ismi kullanmıştır).

Yerevan bölgesindeki bilinen en eski yerleşke İ.Ö.4-2. (ayrıca 5-3.) binyıllara tarihlenen bugünkü "Şengavit"tir. "Şengavit" yerleşkesi o zamanlar nasıl anılıyordu bizce belli değil, fakat Şengavit'le yaşıt Mezopotamya'daki pek çok yerleşkeler örneğin Eredü (Eridu), Ur, Uruk, Ninve ve diğerleri binlerce yıl kendi isimlerini korumuşlardır. "Erebuni" isminin Sümer en eski Eredü (Er-edu) yerleşkesinin ismiyle benzerlik taşıması bazı varsayımlarda bulunmaya olanak sağlıyor. Eridu İ.Ö.5. binyıla tarihleniyor. Yazılı kaynaklarda ise 3. binyılın yarısından itibaren adı geçiyor. Eredü en son İ.Ö.8-7. yüzyıllarda hatırlanmaktadır. Bu binyıllar içersinde Eredü çok az bir değişikliğe uğramış olmasından dolayı, bugünkü **Şengavit** yerleşkesinin "Erebuni" ismini taşıması da büyük bir ihtimaldir ki binlerce yıldır ismini koruyagelmıştır. Birinci Argışti kaleyi inşa ettirdikten sonra ona yeni bir isim vermek yerine o bölgede var olan antik yerleşkenin ismini devam ettirmiş olduğunu varsayabiliriz. Daha 1930-40'lı yıllarda G. Ghaphantsyan'ın ileri sürdüğü ve yukarıda belirtilen Yerevan isminin "Eri avan" anlamıyla açıklamak mümkündür düşüncesini geliştirmeye çalışalım.

Ermeni dağlık platosunda Ar'la (ayrıca Er, Ur, İr) başlayan pek çok coğrafik (hatta şahsi) isimlerin varlığı bellidir. Ararat, Aragats, Ara, Araks, Aratsani, Armavir, Arceş... Bu durum yaratıcı (tanrı Ar) kültüyle bağlantılıdır.

Erivan, Arivan, Yerevan, İrevan isimlerinin de Ar, Er, İr bileşenlerle başladığını gözlemlemekteyiz. İsmi'nin ikinci kısmı "van" bileşenidir. Ermeni dağlık platosundaki pek çok yerleşim yerinin "van" son eki bulunmaktadır. Van, Nakhıçevan, İçevan, Ditzavan, Otevan, Avan, Vank vesaire. Bu tüm örneklerdeki "van" yer, yerleşim yeri anlamı taşımaktadır. Yerevan isminde de tekrar "van" son ekine rastlamaktayız. İsmi'nin Ar, Er, eki (kökü) ise bu sefer Ari, Eri ırkıyla bağlantılıdır. Dolayısıyla Yerevan ismindeki Arevan, Aravan, Erivan ve diğer versiyonları Ar, Er

ve van bileşenlerinden ibaret olup bunun da **tanrı Ar** ya da **Ari/Eri (ırkı) yerleşkesi** anlamı taşıdığını söyleyebiliriz.

Birinci Argışti'nin yazıtında adı geçen Ereuni ismi tekrardan yaratıcı Ar ya da ari/eri ırkı yerleşkesi lehine açıklanmaktadır. Ararat-Urartu yazıtlarındaki ebani **ülke, yerleşim yeri** anlamları taşımaktadır²⁶. Araştırmacılar Ermenicedeki avan kelimesi ile yazıtlardaki ebani²⁷ kelimesinin aynı anlamları taşıdığını düşünüyorlar. Görüldüğü gibi bu durumda da Ereuni'yi Yaratıcı Ar ya da ari/eri (ırkının) yerleşim yeri gibi de okumamız mümkündür. Yabancı gezginlerin gezi notlarında Yerevan'ı İran varyantıyla İrevan, İrevan, İrvan, İrvan, Erivan şekillerinde anıyor olmalarını hatırlatmamız aşırı sayılmaz.²⁸ Ermenistan'ın en eski zamanlardaki komşusu ve ırkdaşı olan İranlılar tarafından Yerevan ismini İran varyantıyla kullanmaları Yerevan isminin Yaratıcı Ar ya da ari/eri (ırkının) yerleşim yeri anlamı taşıdığını bir kez daha ispatlamaktadır.²⁹ Karşılaştırma yapmak için İran'ın ismini analım, İranlılarca Ar, İr şeklinde ifade edilmektedir. Araştırmacılarından biri (Ankedil) aynı zamanda Yerevan isminin "Zent Avesta"da anılan ve Arilerin proto-vatanları olan Eerien Veedjo ya da İran Vedj ismiyle bağlantısı bulunduğunu varsaymaktadır³⁰.

Böylece, Ermeni başkenti Yerevan'ın ismi **Yaratıcı Ar ya da ari/eri (ırkının) yerleşim yeri, arilerin yurdu** anlamını taşımaktadır.

Notlar

1. Kh. Alişan, Ararat, sayfa 259. Aylık dergi, 1934, sayı 5-7, sayfa 327-328. T. Hakopyan, Yerevan tarihi, cilt 1, Yerevan, 1969, sayfa 96-99.
2. H. Hakopyan, Seyahat Notları, Cilt 6, Yerevan, 1934. T.Hakopyan Cilt 1, sayfa 96-99.
3. R. Galçyan, Dünya Haritalamasında Ermenistan, Yerevan, 2005.
4. Chardin edit Paris, 1811, t.2, c.169, X. Ф.Б. Линч, Армения, Тифлис, 1910 г., т.1, с.273:
5. Sharden bu geleneği inanılmaz buluyor ve sözde Ermenice yeni bir dildir ve 700 yıl önce güya bilinmiyordu. O ayrıca Ptghomeos'un haritasında yer alan Tervan yerleşim yerinin Yerevan olduğuna dahi inanmıyordu. Ona göre, sözde Yerevan'da antik kalıntılar mevcut değildi. Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1773 гг., Тифлис, 1902 г., с.243-245: Th. Hakopyan, cilt 1, sayfa 99 (not 3).
6. H. Hakopyan, Seyahat Notları, sayfa 454, 761.
7. X. Ф. Б. Линч, Армения, т. 1, с.273:
8. Gh. İncıyan, Ermenistan Coğrafyası Hakkında Eski Diyaloglar, cilt 1, Venedik, 1835, sayfa 273-274.
9. X. Ф. Б. Линч, Армения, т.1, с.273: H. Hakopyan, Seyahat Notları, sayfa 453-454.
10. Б. Пиотровский, Ванское царство, (Урарту), М., 1959 г., с.91: Ermeni Halkının Tarihi Kristomatyası, (ՀԺՊԲ), Yerevan, 1981, sayfa 85.

11. М. Никольский, Клинообразные надписи Закавказья, "Материалы археологии Кавказа", вып. 5, М., 1896 г., с. 97:
12. Y. Şahaziz, Antik Yerevan, Yerevan, 1931, sayfa 7.
13. Kh. Samuyelyan, Antik Ermeni Kültürü, Yerevan, 1931, cilt 1, sayfa 82.
14. Материалы Археологии Кавказа, Вып. 5, с. 97-98:
15. Yerevan Üniversitesi, Bilimsel  alıřmalar, 1940, cilt 14, sayfa 321-322.
16. G. Khaphantsyan, Ara Gekhetsik Kültü, 1945, sayfa 151 (not). Yerevan Üniversitesi Bilimsel  alıřmalar, 1940, cilt 14, sayfa 322.
17. Г. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи (УКН), 28. Ermeni Halkının Tarihi Kristomatyası, sayfa 57.
18. Ermeni Halkının Tarihi Kristomatyası, sayfa 55.
19. M. İsrayelyan, Kale-şehri Ereuni'nin Tarihi, Yerevan, 1971, sayfa 13
20. Вестник древней истории, 1956 г., 2, с. 62 (Daha sonraları İ. Dyakonov kendi görüşünden vazgeçti.)
21. Hovhannes Karag zyan,  iviyazısı Kaynaklarında Ermeni Dağlık Platosu, cilt 1, Yerevan, 1998, sayfa 79-81.
22. E. Daniyelyan, Yıldızlı Gökyüzü Hakkında Eski Ermeni Efsanevi Düřünceleri,  F , 1989, sayı 3, sayfa 111 (not).
23. V. Vahradyan, "Yervan şehrinin İsmi", Yerevan tarihiyle ilgili meselelere adanmış bilimsel toplu makaleler, Yerevan, 2006, sayfa 210-223.
24. Г. Меликишвили, УКН, 127.
25. Г. Меликишвили, УКН, 266.
26. Г. Меликишвили, УКН, 2.
27. G. Cahukyan, Ermeni Dili Tarihi, Yazım  ncesi dönem, Yerevan, 1987, sayfa 428.
28. H. Hakopyan, Seyahat Notlar, sayfa 453. R. Galçyan, Dünya Haritalamasında Ermenistan
29. Erivan, Aravan, Arevan isimleri çok sık olarak Arev(Güneř)--Tanrı kültüne dayandırılmaktadır. Bu açıdan değerlendirilirse bir nevi güneş kasabası anlamı taşımaktadır. Bu arada Tanrı Ar aynı zamanda güneşe tapınma sembolüdür. Fakat daha doğru bir seçenek Ari ya da Eri ırkının kasabası versiyonudur. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi Ermeni dağlık platosunun otokton(yerli) Ari(Armen) adıyla ve Ar-Er'le başlayan coğrafik diğer isimlerle bağlantılanmaktadır.
30. H. Hakopyan, Seyahat Notlar, sayfa 453-454.

YEREVAN 2. Bilimsel Toplu Makaleler,
Yerevan, 2009

DÜNYANIN ESKİ HARİTALARINDA YEREVAN

Yerevan en eski zamanlardan beri iskan edilmiş bir yerdir. İnsanlar burada binlerce yıldan beri sürekli yaşamaktadır. Arkeolojik kazılar sayesinde İ.Ö. 4-2. Milenyumlara tarihlenen antik yerleşke Şengavit meydana çıkarılmıştır. Onu; Tsitsarnakaberd, Demiryolu Meydanı, Avan, Zeytun ilçeri (İ.Ö.2.binyıl, 1. binyılın ortası), Karmir-Berd (2.milenyum sonu), Erebuni (İ.Ö.8. yüzyıl), Teyşebaini (İ.Ö.7. yüzyıl), Avan-Arinç (İ.Ö.2.-1. yüzyıllar) ve diğerleri. İ.S.1-2. Yüzyıllarda Yerevan; Demiryolu Meydanı (Muhannat tepe) ile Kond yönünde gelişme göstermiştir. 4-5. Yüzyıllarda Kond ve Eski Yerevan (Şahar) şehir merkezine dönüşüyor.

Yerevan bölgesinde arkeolojik kazılar ile rastlantılar sonucu bulunan materyaller bunu kanıtlamaktadır.

Erebuni-Yerevan hakkında ilk yazılı belge İ.Ö.782 yılında Birinci Argışti'nin (İ.Ö.786-764) Erebuni adlı kaleyi inşa ettirdiği hakkındaki yazıttır. Ararat-Urartu devletinin yıkılmasından sonra, Yervanduniler döneminde, Fars kralı Birinci Dareh (İ.Ö.522-485) aralarında Ermenistan'ın da bulunduğu pekçok komşu ülkeleri istila ediyor. Kolay yönetebilmek için kendi egemenliği altındaki bölgeyi satrap diye anılan 20 eyaletlere ayırıyor. Herotodos'a göre, Ermenistan 13. ve 18. Satraplığa giriyor. 13. Satraplık merkezinin Van, 18.nin ise Erebuni-Yerevan olduğu varsayılıyor. Görüldüğü gibi Erebuni, Ararat ovasında kendi önemli rolünü koruyor. Erebuni-Yerevan önemli bir yerleşke olma konumunu ayrıca gelecek yüzyıllarda da koruyacaktır. Avan-Arinç'te ve şehrin diğer kısımlarında arkeolojik kazılar ve rastlantı sonucu meydana çıkarılan yeni yerleşke kalıntıları, kültürel değerler, anıt mezarlar bunu kanıtlamaktadır.

Yerevan hakkındaki bir sonraki yazılı belgeyi Yunanlı coğrafyacı Klaudios Ptghomeos'un (2. yüzyıl) sekiz ciltlik "Coğrafya" adlı eserinde görmekteyiz (ciltlere ek olarak haritaların da olduğu varsayılmaktadır ki bize kadar ulaşabilmiş değil). Ermenistan'ı ilgilendiren metin beşinci bölümde ve iki kısma bölünmüştür. Büyük Hayk hakkında: "Asya'nın üçüncü haritasında" (85 yer ismi), Küçük Hayk hakkında ise: "Asya'nın birinci haritasında" (79 yer ismi) yazılmaktadır. Büyük Hayk'ın tanınmış meskenleri arasında ayrıca Terva ya da Terua adlı yerleşkenin ismini 78.41 koordinatlarıyla belirtmektedir ki pekçok araştırmacılar bunu Yerevan ismine (44.60 koordinatlarıyla) benzetmektedir.

Ptghomeos çalışmasında her bir ülkeyi tanıtırken isimler listesi de yayınlıyor (yaklaşık 8000 isim) bunların büyük bir kısmının koordinatları da var (daha sonraki araştırmacılar mesken yerleri koordinatlarının yaklaşık olduğunu tesbit ettiler). Uzmanlar isimler listesi ve sıralamalar temelinden ayrı ayrı ülkelerin haritaları ya

da dünya haritaları oluşturdular ki bu durum bazı eksikliklerine rağmen (koordinatlarda, bazı yerleşim yerlerinin, göllerin, denizlerin, ırmakların isimlerinde yanlışlıklar var. Örneğin; Goghthın-Koltene, Baghaberd-Balisbiga, Tevriz-Gabris...gibi) Ptghomeos'un çalışmasını değerli kılmaktadır. Değil mi ki isimler tam da kendi muhitinde kullanıldığından çok önemli bir çalışmadır. Bu sebeptendir ki daha Ortaçağda listedeki isimler deri üzerine, daha sonrasında ise kağıt üzerine haritalar oluşturularak yerleştirilmiş ve çizilmiştir. Bu haritalar pekçok kereler basılmış ve tekrar basımı yapılmıştır. Düzenlenen tüm haritalarda Büyük Hayk'ın pekçok yerleşim yerleri arasında daima Terva ya da Terua adlı yerleşim yeri [Ermenistan'ın başkenti] belirtilmiştir.

Birtakım haritalara değinelim:

İtalyan Bononi tarafından Ptghomeos'un deri üzerine resmedilen "Coğrafya" atlası 1482 yılında Roma'da basıldı. Atlas'ta "harita 17" ismiyle yayınlanan haritada, Ptghomeos'un çalışmalarında belirtilen Büyük Hayk ve Küçük Hayk'ın yerleşim yerleri Büyük ve Hayklar şeklinde birlikte tek sayfa içinde ifadelendirilmiş ki, diğer haritalarda bunu böyle görmemekteyiz (*harita 1, haritalar R. Galçıyan'ın "Dünya Haritalarında Ermenistan" adlı çalışmasından, Yerevan, 2005*). Haritada, Ermeni Tuşba (Van), Tikranagert, Artasat, Armavir, Armamet, Naksuana (Nahiçevan) ve diğer yerleşim yerleri ayrıca bunlar arasında **Terva** yerleşim yeri belirtilmektedir.

Harita 1

[illegible]

C. Mercator tarafından hazırlanan “Büyük Hayk, İberia, Koghkis ve Albania” adlı harita 1578 tarihinde basıldı. Bir öncekinde olduğu gibi burada da Ermenistan’ın pekçok yerleşim yerleri arasında **Terua** yerleşim yeri yer almaktadır (*harita 3*).

Harita 3

Terua yerleşim yeri belirtilmiştir (*harita 4*).

Harita 4

Y. Hondius'un hazırlayıp 1605 yılında yayınlanan ve 1698 yılında tekrar basımı yapılan "Büyük Hayk, İberia, Koghkis ve Albania Haritası" gerçekte C. Mercator haritasının bazı ufak değişikliklerle tıpkı basımından ibaretti. Büyük Hayk'ın yerleşim yerleri arasında **Terua** ismi de belirtilmektedir (*harita 5*).

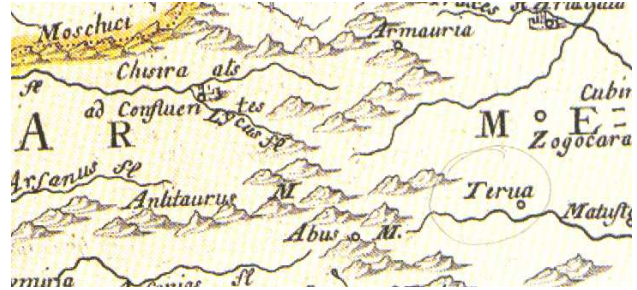
Harita 5

1653 yılında Filip De La Rui'nin hazırladığı “Ermenistan Haritası”nda Ermenistan’ın dört eyaletleri olan Büyük Hayk, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Hayk’lar temsil edilmektedir. Büyük Hayk’ın yerleşim yerleri arasında **Terua** ismi de belirtilmektedir (*harita 6*).

Harita 6

1658 yılında tekrardan Ptghomeos'un "Coğrafya"sı temeli üzerinden Fransalı haritacı N. Sanson'un hazırlayıp yayınladığı Atlas'ta ayrıca "Ermenistan, İberia, Koghkis ve Albania" haritası da yer almıştır. Ermenistan'ın yerleşim yerleri arasında **Terua** belirtilmektedir (*harita 7*). Bu haritada da özellikle isimlerde çok yanlışlar mevcut.

Harita 7

Görüldüğü gibi, Ptghomeos'un "Coğrafya" adlı çalışması temelinde hazırlanan tüm haritalarda ayrıca bir başka fakat Ptghomeos listesi haricinde Filip De La Rui tarafından hazırlanan haritada Ararat ovasında **Terva** ya da **Terua** yerleşim yeri daima belirtilmektedir. Bunun bitişiğinde Artasat, Armavir, Naksuana (Nakhiçevan) ve diğerleri belirtiliyor.

Araştırmacılar Ptghomeos'un belirttiği Terva ya da Teura'nın Yerevan olduğuna hemfikirler. Terva'nın Yerevan olduğu fikrini ilk beyan edenlerden bir Fransız tanınmış gezgin Jean Sharden'di. (J.Sharden, The Travels into Persia, L., 1686, cilt 1, sayfa 244, R. Galcyan, 2005, sayfa 19). Ptghomeos'un Yunanca elyazıları örneklerinde kafa karışıklığı olduğu sanılmaktadır (dikkatsizce yazılımdan ya da bilgi eksikliğinde) ve Yunanca [I] kelimesi kopyalama sırasında kelimenin horizon kısmında bulunan çizginin uzatılmasıyla [T] kelimesi elde edilmiş. Bu konu hakkında İngiliz W. Auzley şöyle yazıyor "Bu durumda Irva ile Terva kelimeleri arasında kuvvetli bir benzerlik ortaya çıkıyor, nasıl bir takım eski ve yeni isimler arasında olduğu gibi ki bunların soruşturulması hiçbir zaman tartışma konusu olmadı." (H. Hakopyan, Ermenistan ve Transkafkasya tarihinin kaynakları, Yolculuklar, cilt 6, 1934, sayfa 454). Pekçok uzmanlar Irvan'ın Tervan şekline dönüştüğüne inanmaktadır. Daha sonraki yazarlar ve haritacılar birbirlerini takip ederek Büyük Hayk'ın merkezinde, Ararat ovasında Terva ya da Terua yerleşim yerini belirtiyorlardı. Auzley'e göre, coğrafi açıdan rastlantı neredeyse mükemmel derecededir. Ptghomeos, Terva'yı 78-0 boylam, 41-50 enlem üzerinde resmetmekte, Jean Sharden ise Yerevan için 78-20 boylam, 41-50 enlem belirtmektedir.

Ayrıca Ermeni bibliyografyası içinde Yerevan adıyla en eski referanslara değinelim ve nispeten Ptghomeos'un yakın zamanlarına denk düşen Ermeni bibliyofillerin çalışmalarında Yerevan hakkında ne gibi bilgiler bulunduğunu görelim.

Yerevan ismine Ermeni bibliyografya'sında ilk defa V. yüzyıldaki "Movses Khorenatsi'den Davit'in Eski ve Yeni Tarihi" adlı eski bir kitapta rastlanmaktadır. Kitapta, kendi ülkelerinin Hazkert tarafından mahvedildiğini gören Movses Khorenatsi ve Davit Anhaght büyük bir üzüntü yaşayarak değişik yerlerde kendilerini izole ederler; Khorenatsi, Eçmiatsin yakınlarındaki bir köye, D. Anhaght ise Ermeni Dünyası'ndan dışarıya yerleşirler. "Movses'in arkadaşları olan Davit, Mampre, Boghos ve Abraham ise Yerevan'da kaldılar. Ve o zamanlar Ermeni Katolikos'u Movses'in öğrencisi Der Gyüd'dü." (Movses Khorenatsi'den Davit'in Eski ve Yeni Tarihi, Konstantinopolis, 1874)

Yerevan hakkındaki bir sonraki kitap “Eski bibliyografiya” adlı el yazması kitaptır. El yazmasında, Katolikos Abraham tarafından 607 yılında davet edilen anti-Kalkedon Kilise toplantısına Papaz Davit ve Yerevan’dan Cocik adında bir manastır papazının da aralarında bulundu önde gelen dini liderlerin katıldığı belirtilir (Eski bibliyografiya, 1901). Bu önemli kilise toplantısına Yerevan’lı kilise adamlarının katılımı, 5-7. yüzyıllarda Yerevan’ın tanınmış ve önemli bir yerleşim yeri olduğunu kanıtlamaktadır. O dönemin Yerevan’ı hakkında ayrıca şehrin eski kiliseleri olan Boğos Bedros kilisesi (5-6.yüzyıl) ile Avan’daki Surp Hovhannes kilisesinin (6-7.yüzyıl) varlığı kendine özgü tanıklıkları ve “anmalar”ıdır. Arap akınları öncesinde Yerevan muhtemelen büyük bir nüfusa sahip ve sağlam bir kalesi olan yerleşim yeri idi. 7.Yüzyıl tarihçisi Sebeos’un Arap akınlarıyla ilgili bilgileri (Khevond Alişan’ın tanıklığıyla) bunu kanıtlamaktadır. Tarihçinin belirttiğine göre, 642-643 yıllarında Araplar Yerevan yakınlarında kanlı savaşlar yürütmüş, kaleye sığınan savunucular güçlü bir direniş göstermiş ve Araplar kaleyi ele geçirememiş. (Sebeos, Tarih, 1672, El yazımı kitap 2639). 660-663 yıllarında Araplar ikinci kez Yerevan (kalesini) kuşatmış ve bu sefer muhtemelen şehri ele geçirerek, Yerevan kalesini Arap yerleşim mntıkalarından bir hale getirmişlerdir.

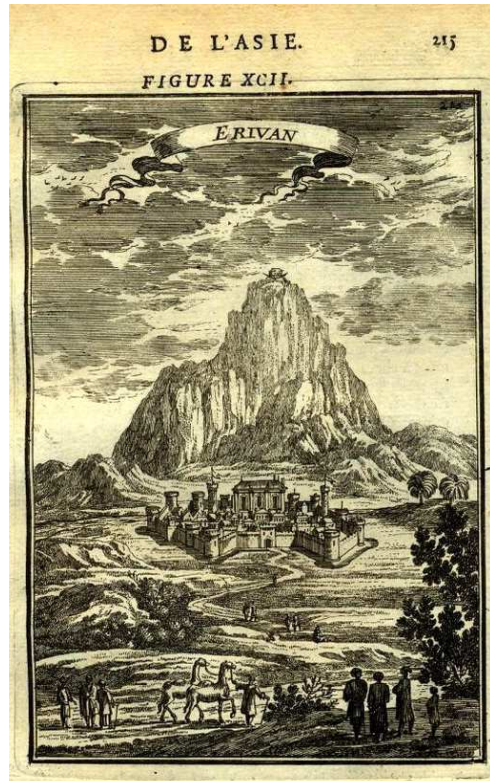
Hovhannes Draskhanakertsi (9-10.Yüzyıllar, “Ermeni Tarihi”), S. Anetsi (12.yüzyıl “Tarihi Hikayelerin Bir Koleksiyonu”), Stepan Orbelyan (13. yüzyıl) ve diğer yazarlar kendi çalışmalarında ayrıca Yeravan hakkında konuşuyorlardı. Fark ettiğimiz gibi, Yerevan’ın dini liderleri Katolikos tarafından düzenlenen Dvin’deki dini toplantıya katılıyor, Araplara karşı kuvvetli bir direniş gösteriyor vesaire. Ve bu Yerevan’ın Ortaçağ başlarında da daha kendi eski Ararat-Urartu zamanlarındaki bilinen önemli yerleşim yeri olma rolü ile anlamını koruduğunu gösteriyordu. Bu durum ayrıca daha sonraları; 17. yüzyıl ortalarında hazırlanan haritalarda da daima Yerevan isminin belirtilmesiyle görülmektedir. Avrupalı ve diğer gezginlerin, elçilerin, ticaretle uğraşanların bilgi ve ifadeleri bu haritaların oluşturulmasına temel oluşturmuştur.

Alain Malled “Evrenin Açıklaması” adlı beş ciltlik kitabının üçüncü cildinde Asya’ya adanmış bölümdeki haritada Yerevan Eiruan şeklinde belirtilmiştir ki Fransızca örneği 1683 yılında, Almanca çevirisi ise 1719 yılında basıldı. Yerevan, Ermenistan’ın önemli şehirlerinden biri olarak sayılmakta ayrıca Kars ve Erzurum’da belirtilmektedir (harita 9). Ayrıca Yerevan’dan, Ararat dağı ve Nuh’un Gemisi resmedilmiş bir manzaranın yer alması da ilginçtir. Dağın yukarısında ise **Erivan** yazmaktadır (harita 10).

Harita 9

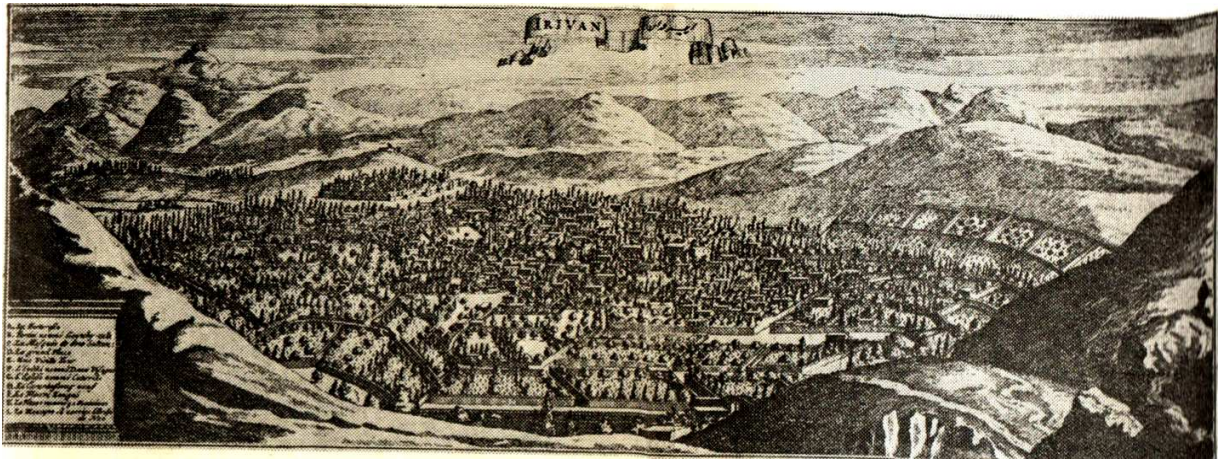

Harita 10

A detailed map of the Caucasus region, showing the Araxes river, the Taurus mountains, and various cities and regions including Iran, Zagan, Karasbag, Nassivan, and Tuhilder. The map is labeled with 'AR Cars' and 'ME'.

1664-1667 yıllarında doğuya yolculuk eden ve ayrıca Ermenistan, İran, Türkiye ve diğer ülkelerde bulunan Fransız J. Sharden, Yerevan ismini İrvan (İran varyantı) şeklinde kullanıyor. Onun 1686 yılında Londra’da basılan “İran ve Doğu Hindistan, Karadeniz ve Koghkis Boyunca” adlı kitabının Ermenistan’a adanan bölümünde ayrıca Yerevan’ın planı da yer almaktadır. Haritanın üst kısmında Mallet’in haritasında olduğu gibi **Irivan** yazmaktadır (ayrıca Farsça da yazılmıştır (harita 12).

Harita 12

Avrupalı haritacı ve oymacı İ. P. Hofmann'ın (1664-1724) haritası. Haritanın üzerinde **Erivan** yazmaktadır. Ermenistan'ın başkenti.

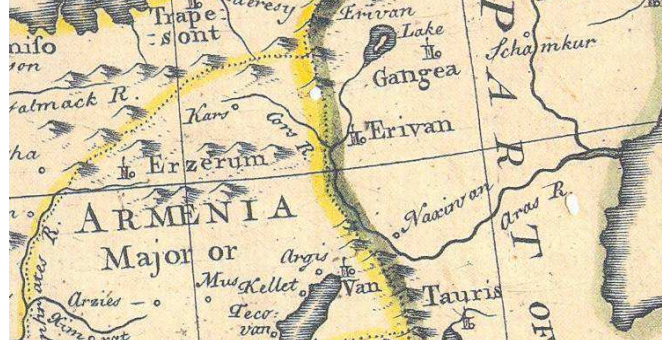
Harita 13

Yaklaşık 1710 yılında Hollanda'nın Leiden şehrinde basılan "Yeni ve İlginç Atlas"ta Ermenistan'ın diğer şehirleriyle birlikte **Erivan** da belirtilmektedir (harita 14). Haritayı Van Der Aa hazırladı.

Harita 14

Hollandalı H. Moll tarafından 1729 yılında Londra’da basılan haritada birkez daha Yerevan **Erivan** şekliyle belirtilmektedir (harita 15).

Harita 15

Osmanlıda ilk coğrafyacı olan Katip Çelebi'nin (1609-1657) "Dünya Küresi" çalışmasının temeli üzerinden 1732-35 yıllarında yayınlanan haritada (Osmanlıca) Yerevan **Revan** adıyla anılmaktadır (R. Galçyan, 2005, sayfa 201). M. Khorenatsi'nin "Ermeni Tarihi" ve A. Şiraktsi'nin "Dünya Küresi" çalışmalarının birarada yayınlanması için Wiston kardeşler tarafından 1736 yılında basılan Ortaçağ Ermenistan haritasında (Latince, Ermenice) ayrıca Yerevan **Erivanum** şeklinde belirtilmiştir (harita 16).

Harita 16

This is a historical map of the Caucasus region, showing the Caucasus Mountains, the Black Sea, and the Caspian Sea. The map is divided into several provinces, including Erzerum, Trabzon, and Aderbijan. The map is titled 'Caucasus' and 'Caucasus Mountains'.

7. Yüzyıl bilim insanı evren bilimci ve matematikçi Anania Şiraketsi'nin "Dünya Küresi" adlı eseri (bu önceleri M. Khorenatsi'ye atfedilmişti) Ermeni Ortaçağ Coğrafi Bilimler tarihinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Ermeni bilim insanlarının ayrıntılı çalışmaları ve belgeler "Dünya Küresi"nin en geç 608-610 yıllarında yazıldığını kanıtlamaktadır. "Dünya Küresi"nde Büyük Hayk 37-387 tarihleri arasında gösterilmektedir (S.Yeremyan, "Dünya Küresi"ne göre Ermenistan, 1963, sayfa 66). İ.Ö.37 yılında Roma İmparatorluğu ile Fars Krallığı arasında imzalanan antlaşmayla Ermeni Mezopotamya'sı, Tsavdek (Tur Abdin) ve Mtsbin şehriyle Arvastan'ın (27.600 km kare) Büyük Hayk'tan koparak Fars Krallığına eklendiği bilinmektedir. "Dünya Küresi"ni hazırlayan yazarın Ptghomeos'un "Coğrafya" adlı çalışmasından haberdar olduğu hissedilmektedir. Ptghomeos'tan ayrı olarak o Büyük Hayk, Virk, Koghkis, Aghvank ve diğer komşu ülkeleri doğal olarak çok daha ayrıntılı ve doğru bilgilerle betimlemiştir. Hazar gölünün batı yakasındaki ülkeler hakkındaki bilgiler daha bir doğrulukla düzenlenmiştir.

S. Yeremyan "Dünya Küresi" adlı eseri temel alarak Ermenistan ve komşu ülkeler haritası oluşturmuştur. S.Yeremyan haritayı hazırlarken ayrıca 387 yılında Ermenistan'ın ilk bölüşümünden 591 yılındaki Ermenistan'ın ikinci bölüşümüne dek yazılı kaynaklarda (antlaşmalar, hatıralar) belgelenen yerleşim yerlerinin, akarsuların, göllerin isimlerinden bunun yanı sıra "Dünya Küresi"nden önce yazılan ve onun zamanındaki örneğin Yeghişe, Khorenatsi, Agathangeos, Byüzand, Sebeon ve diğer yazarların çalışmalarından yararlanmıştır.

"Dünya Küresi"nde Ararat ovasındaki diğer yerleşim yerleri arasında Yerevan (Yerevan Kalesi) anılmaktadır. Ve Terva ya da Terua ismiyle bir yerleşim birimi artık mevcut değildir. Daha önce olduğu gibi, hemen hemen tüm durumlarda "Dünya Küresi"ndeki veriler temelinde Yeremyan'ın oluşturduğu haritada bir kez daha Yerevan olarak belirtilmiştir. Fakat daha sonraları yenilenen Yeremyan'ın "Asya'nın Üçüncü Haritası"nda (Ptghomeos'un verilerine göre) Terua Büyük Hayk'ın içinde Armavir'den, Artasat'tan ve Araks (Aras) ırmağının güneyinde belirtilmektedir. S. Yeremyan bu yerleşim yerini Daroyk'la karşılaştırarak Araks'ın güney-batısına yerleştirmektedir. Gözlemlediğimiz gibi, "Dünya Küresi"ndeki veriler temelinde oluşturulan haritada Terva ya da Terua adıyla bir yerleşim yeri yoktur, çünkü Ermenistan'da böyle bir isimde yerleşim yeri mevcut değildir ve "Dünya Küresi"ni oluşturan Şiraketsi büyük bir ihtimalle Helen asıllı kopyacı "yazıcıların" yanlışını anlayan ilk kişidir; öyle ki, Terva ya da Terua isimli yerleşim yeri gerçekte Yerevan'dır. Daha sonraki pekçok araştırmacılar bu durumu kabul edip onaylamışlardır.

Böylece, Ermeni Ararat-Urartu devletin kralı Birinci Argiştı'nın kayıtlarında **Erebuni** diye anıldıktan sonra Yerevan şehri dünyanın en eski haritalarında **Terva**, **Terua**, **Erivan**, **Eiruan**, **Ervan**, **Irivan**, **Revan** ve diğer isimlerle, Ermeni Ortaçağ yazımında ise **Arivan**, **Erivan**, **Ervan**, **İrvan** ve diğer şekillerde yer almıştır.

Yervan'ın tarihi, onun antik bir yerleşim yeri oluşu, daimi bir iskanda bulunuyor olması, Ararat ovasında önemli yer ve rol oynuyor olması, ayrıca arkeolojik kazılarda elde edilen insanlık tarihinin gelişimindeki tüm dönemleri kapsayan kültürel değerleri ve yazılı kaynakları; Ptghomeos'un "Coğrafya" adlı çalışmasında anılan **Terva**'nın Ermeni en eski yerleşim yeri ve bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkenti **Yerevan** olduğunu ifade etmeye kendinde güç bulmaktadır.

Yerevan-2 Bilimsel makalelerden derleme,

Yerevan 2009

ARARAT OVASI TANRISAL KUTSAL İÇKİ SAYILAN ŞARABIN EN ESKİ MERKEZİ

Ermenistan, üzüm bağcılığı ve ondan elde edilen kutsal içki şarabın yapıldığı eski ülkelerdendir. Ermeniler, üzüm yetiştiriciliği ve şarapçılıkla çok eski zamanlarda; binlerce yıl öncesinden uğraşmışlardır. Bu konuyla ilgili arkeolojik kazılar sırasında elde edilen üzüm çekirdekleri, kerpetenler, şarap lekesi bulaşmış sürahiler ve testiler, ayrıca “İncil” ve Ermeniler arasında yer etmiş efsaneler de bunu kanıtlamaktadır. “İncil”de Tufan’dan kurtulan ve Ararat yamacına sığınan Nuh’un burada asma fidanı diktiği, daha sonra elde ettiği üründen şarap elde ederek içtiği, sonra da sarhoş olup uyuduğu belirtilmektedir. (Genesis, 20-24, A. Khanalanyan, Efsane, 1969, sayfa 157, 169, 336). Bu belge, Ararat ovasının üzüm yetiştirme ve şarapçılığın eski merkezi olduğunu belirten yazılı en eski belgelerden biridir. Fakat bu konu hakkında Mezopotamya’nın yazılı kaynaklarında (Sümerce) daha da eski belgeler bulunmaktadır.

Eski Sümer destanı “Gilgamiş”da göksel cennet diye anılan “Tanrıların Bahçesi” Ararat ovasında gösterilmektedir. Şöyleki: Destan kahramanı Gilgamiş ölümsüzlük elde etmek için, tanrılar tarafından ölümsüzlük elde etmiş Utnapiştî’yi (Nuh’un prototipi) görmeye, tanrılar ülkesi Ermenistan’a Maşu (Masis) dağlarının öte tarafına gelir. Pekçok eziyetlerden sonra bu kahraman “karanlıkta ışığın görüldüğü” bir zamanda Maşu dağlarının öte tarafına “Tanrılar Ülkesine” ulaşır. Ardından Gilgamiş “Tanrıların Bahçesini, meyveleriyle birlikte sardalya ağacını” görür. Buraları üzüm bağları kaplamıştı ve üzüm asmaları zevkli bir şekilde asılıydı. (Eski Doğunun Şarkısı, Y., 1982, sayfa 146). Tanrıların bahçesinde ayrıca Siduri adında tanrılara içki ikram eden bir bayan hizmetçi mevcuttu. Fark ettiğimiz gibi “İncil”de (Nuh tarafından üzüm asması dikmesi, şarap yapması) ve “Gilgamiş” destanında “tanrıların bahçesi” Ararat ovasında gösterilmekte, üzüm ise o bahçenin “hoş görünüşlü” meyvesi, ki bundan hazırlanan “kutsal su” şaraptan tanrılar ve onlar tarafından tanrılar sınıfından sayılan ölümlüler (Nuh) keyfleniyordu. Ortaçağ Ermeni şiirlerinden birinde üzüm asmasının aynı şekilde “cennet bitkisi filizi” sayıldığını da ifade edelim. (K.Konstanyants, Yeni derleme, Ortaçağ Ermeni şarkıları ve şiirleri, Bölüm A, Tiflis, 1892, sayfa 39)

Views of the Earth, Copyright © 2006 by Christoph Hormann <http://earth.imagico.de/>

Dağların öbür tarafında bulunan tanrıların yeri sihirli bahçe; Ararat ovası

Metsamor'da bulunan uzun boyunlu testilerin (İ.Ö.3-2 binyıl) dini törenler sırasında şarap doldurmak için kullanılmış olması, Ararat ovasının, üzüm işleme ve şarap üretimi için en eski merkez olduğunu bir kez daha kanıtlamaktadır.

Ermeni dağlık platosunda, özellikle Ararat ovasında ve yakın bölgelerinde arkeolojik kazılar sırasında elde edilen şarap testileri, sürahiler, büyük ambarlar bunun yanı sıra üzüm asması demetiyle ve yaprağıyla süslenmiş çeşitli antik eşyalar, Ermenilerin çok eskilerden beri şarapçılıkla uğraştığı bilgisini belgelemektedir. Ararat ovasına komşu Vayots Tzor bölgesindeki Areni köyü yakınındaki mağarada yapılan arkeolojik kazılarda ele geçirilen ve İ.Ö. 4. Binyıla (6000 yıl önceye) kaydedilen üzüm, üzüm çekirdekleri, ezilmiş üzüm kalıntıları, kurumuş asma demetleri, sürahiler ve diğer malzemeler; üzüm işleme ve şarap yapımının Ermenistan'da büyük yaygınlık kazandığının bir diğer kanıtıdır.

Hurri (Ermeni)- Kheti'lerdeki [Hitit] Tarku-Tork tanrıya tapınma, şarapçılıkla yani, üzüm ve şarap kültürüyle ilişkilendirilmektedir. Onu simgeleyen resimlerden birinde bu tanrısallık üzüm asmalarıyla süslenmiştir, yukarı kaldırdığı elinde şarap tasını (resim 1), diğer; sol elinde ise bir demet buğday başağı tutmaktadır.

Resim 1

Ermeniler sadece üzümden değil aynı zamanda tahıldan da içki ve içecek hazırlamışlardır. Yunanlı tarihçi Ksenophon (İ.Ö.5-4.yüzyıl) kendi “Anabasis” adlı çalışmasında bu konuya değinmektedir. O şöyle yazıyor: “Orada (Ermenistan’da) ayrıca buğday ile arpa ve bakliyat ve yüzeyinde arpa tanelerinin yüzdüğü kilden kaplar içinde arpadan hazırlanmış şarap vardı. Kaplar içinde ayrıca eğik olmayan düz, büyük ve küçük kamışlar vardı. İnsan susadığı zaman bu kamışın ucunu ağzına getirmesi ve emmesi gerekiyordu. O eğer su katılmazsa çok sertti, fakat alışık olan bir insan için iştah açıcı bir içecekti.” (Ksenofon, Anabasis, 4. Kitap, başlık B, 25-31). Bu içkinin bira olduğu kabul görmektedir.

Kayseri’de (Mokhrablur-Kültepe) bulunan bir resimde Ermeni atalarımızın içkiyi nasıl içtikleri konusunda bir fikir vermektedir. Kaplar içine doldurulmuş sıvıyı uzun kamışlar kullanarak içiyorlardı (resim 2). Antik dönemdeki Ermeni Aratta devletiyle sıkı bağları bulunan ve ilk yerleşim yerleri olan toprakların Ermeni dağlık platosunun güney kısmını oluşturan Sümerler de birayı aynı şekilde içiyorlardı (resim 3).

Resim 2

Resim 3

Eski Ermeni Mitani devleti (İ.Ö. 2. Binyılın birinci yarısı) krallarının yazılı kayıtlarında **haluli** (khaluli) adında bir meyveden (И. Дьяконов, Языки древней

Передней Азии, М., 1967, с.133) bahsedilir ki bunun muhtemelen şimdiki Ermenicede Khaghogh olan üzüm olduğunu ayrıca belirtelim. Babil ve Eski Mısır'da da aynı şekilde şarapçılık gelişmişti. Fakat bu ülkelerde yabancı üzüm çeşitleri bulunamamıştır, dolayısıyla üzüm asmasını onlar başka ülkeden getirmiş ve kendi ülkelerinde şarapçılığı geliştirmişlerdir. Büyük olasılıkla da bu ülke Ermenistan'dır. Üzüm ve şarapçılığın bu antik ülkesinde bugün bile Lori-Pambak ve Meğri vadilerinde yabancı üzüm çeşitlerine rastlanmaktadır (*Ermeni Sovyet Ansiklopedisi, cilt 5, Yerevan, 1979, sayfa 5. Sarkis Bedrosyan, Çiviyazısı Kaynaklarında "Ararat Cenneti", 1992, 2009, sayı 2-3, sayfa 255*).

Ermeni kralları bağcılık ve şarapçılığın geliştirilmesi sorunlarıyla ilgilenmişlerdir. Ararat-Urartu devletinin Menua (İ.Ö.810-786), Birinci Argiştı (İ.Ö.786-764), İkinci Sardur (İ.Ö.764-735), Birinci Rusa (İ.Ö.735-713) ve diğer kralların kanallar, üzüm asmaları, buğday tarlaları ve ormanlar kurmakla ilgili yazılı kayıtları bulunmuştur.

Bağcılık ve şarapçılık Ermenistan'da her zaman geliştirilmiştir, fakat Ararat-Urartu dönemi (İ.Ö. 9-6. yüzyıllar) belgelerin bolluğuyla; yazılı kayıtların ve arkeolojik kazılardan elde edilen eserlerle (sürahiler, testiler, ambarlar) de özellikle göze batmaktadır. Ararat-Urartu krallarının şehir, kale ve su kanalları inşa ettikten sonra ayrıca orman oluşturmaları ve üzüm asması dikmeleri ilginçtir. Menu'da aynı şekilde davranarak oluşturduğu üzüm bağları kendi adıyla "Menua'nın bağları" (YKH, 65) diye anılıyor. Birinci Argiştı de şehirler ve kaleler (Argiştikhinili, Ereboni) inşa ettikten sonra ayrıca kanallar kurup, orman, bağ ve bahçeler oluşturdu (YKH, 137). Birinci Argiştı Van'daki kayalık üzerine Khorkhoryan kroniklerinde Argiştikhinili (Armavir) şehrinin inşası konusuna değinirken (İ.Ö. 776), Aza ülkesinde kanallar kurduğunu ayrıca ifade etmektedir. (Ermeni Halkının Tarih Kristomatyası, 1981, sayfa 64). Araştırmacılar, Aza ülkesinin (ayrıca Vaza, Yaza, Uaza şeklinde de okunmaktadır) Ararat ovası olduğu görüşünü ileri sürmektedirler. N. Harutyunyan bu ülke ismini üzüm asmasıyla bağlantı kurarak Vaza (asma) diye okumaktadır. Ülkeyi ise "Üzüm asmaları (ülkesi)" diye anmaktadır. (Н. В. Арутюнян. Новые урартские надписи Кармир Блур. Ереван, 1966, с. 91, пр. 43). Mezopotamya'daki antik yazılı kaynakları dikkate alırsak ("Gılgamış", "İncil") bu görüş kabul edilebilir, çünkü ismi tamamen içeriğe karşılık gelmektedir ki, Aza ülkesinin (Ararat ovası) üzüm asması ülkesi anlamı bulunmaktadır.

Ermeni kralları sadece üzüm asmaları, bağlar ve ormanlar kurmakla kalmamış dahası bunların korunması ve bakımı sorunlarıyla da ilgilenmişlerdir. Şöyle ki, Birinci Argiştı'nın oğlu İkinci Sardur üzüm bağları oluşturarak, bunları çalan ya da

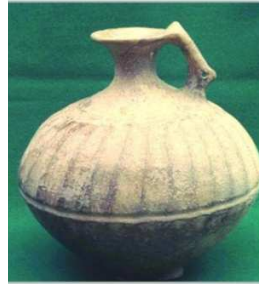
üzerine at süren sanıklar için para cezası uygulamaya koymuştur. Sanık bir kangun (51.8cm) deri ya da atın dizginini ceza olarak vermek zorundadır (YKH, 167) . Belirtildiği gibi eskiden kralların ağaçlar ve asmalar dikmeden önce çabalarının boşa çıkmaması için ilkin su kanalları inşa edip ülkenin ve halkın asırlardır sürecektir hasat ve refahı sağladığı belgesi belirgindir. Menua, Birinci Rusa ve diğerleri de aynı şekilde davranmışlardır. Birinci Rusa, Van'ın doğusunda büyük bir suni göl yaptırmış ve ismini de Rusa denizi diye adlandırmıştır. Aynı zamanda (bu zamana kadar) çalışan Rusakhinili'ye (Tuşba banliyösü) kadar uzanan su kanalı inşa etmiş, üzüm bağları, orman ve buğday tarlaları kurmuştur (YKH, 268).

Birinci Rusa, ayrıca Ararat ovasında da kanal inşa etmiştir. O, İldaruni (Hrazdan) ırmağından Kuarlini ya da kendi adıyla anılan Rusa ovasına (şimdiki Eçmiatsin ovası ki bu zamana kadar varlığını sürdürüyor) kadar kanal inşa etmiş, üzüm bağları, buğday tarlaları ve orman oluşturmıştır (YKH, 281).

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Ermenistan'da üzüm asması dikmek, üzüm bağları oluşturmak ve şarapçılık kültürünün eski gelenekleri vardır. Metsamor'dan, Eçmiatsin'den, Erebuni-Yerevan'dan, Teyşebaini'den (Karmir Blur) ve diğer yerleşkelerden elde edilen uzunboylu, kulplu ya da kulpsuz sürahilerin bolluğu bunu kanıtlamaktadır (resim 4, Karmir Blur, İ.Ö. 7.yüzyıl, resim 5, Karmir Bert, İ.Ö. 11-9. yüzyıllar).

Resim 4

Resim 5

Bunlar dini ritüeller sırasında kullanılmıştır. Kahinler ülke ve halk adına bereket beklentisi için kutsal tanrılara şarap sunmuştur. Ayrıca büyük şarap testileri ve ambarları bulunmuştur. Şöyle ki, Teyşebaini kalesindeki kazılar sırasında 37.000 litre genel kapasiteli, 480 büyük testiler bulundu (resim 6,7). Ayrıca Erebuni, Karmir Blur, Haygabert (Toprak Kale) ve Manazkert'te kazılan on ambarlarda yaklaşık 1000 litrelik 200 testi bulundu. Ararat-Urartu kralları Ardini-Musasir'deki Khaldi tapınağı önünde bulunan bronz kazanların içini o tanrıya adanmış törenler sırasında şaraplarla dolduruyorlardı.

Resim 6

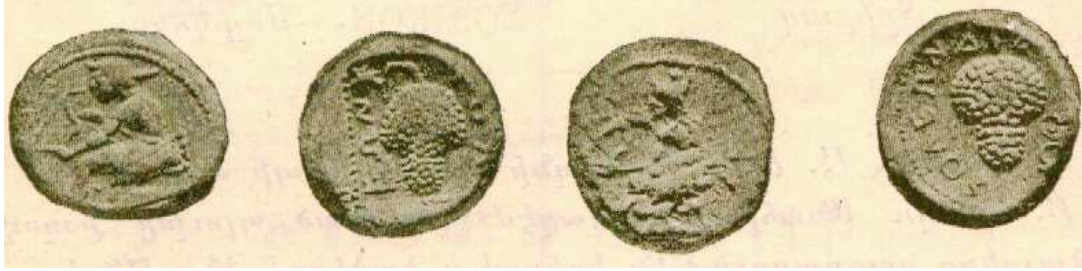
Resim 7

Ermeni kralların ve köylülerin ülkeyi refaha ulaştırmak, inşa etmek, çiftçilik ve ekim yapmak, üzüm asmaları ve ağaç dikmek için arzuları ne kadar büyükse, onların oluşturduğuna, kurduğu tarlaya, bağ ve bahçeye düşmanlarının nefreti de bir o kadar büyüktü. Asuristan kralı İkinci Sargon (721-705) Armarili ya da Armariali ülkesine (Van ve Urmiye gölleri arasında) yaptığı akınlar sırasında korkunç kıyımlarla, talanla ve yıkımlarla yetinmeyip kendi yazıtlarında şöyle diyordu: “Onların bahçelerini biçtim, onların ormanlarını kestim, onların üzüm bağlarını yığınlaraya dönüştürüp yaktım” (sayfa 31). İkinci Sargon Van gölünün güneyinde bulunan Ayadu ülkesiyle de aynı şekilde davrandı. Orayı da aynı şekilde kırma uğratmış, yağmalama ve talandan sonra bağ ve ormanları yok etmiş, üzüm asmalarını toplayıp ateşe vermişti. (sayfa 32)

Gördüğümüz gibi, Ermenistan’da buğday ve ekmekle birlikte ayrıca üzüm yetiştiriciliği de gelişmişti. Nasıl ki Ermeniler arasında ekmek kutsal sayılıp tapınılmışsa, aynı şekilde üzümünden elde edilen şarap da tanrıların kutsal içeceği olarak kutsal sayılıp tapınılmıştır. Ekmek de şarap da ikisi birden kutsanmış ve tapınma konuları olmuştur. Dua ve yemin sırasında Sasunlu kahramanların “Ekmek ve şarap, yaşayan rab” deyimi tam da burada kendi ifadesini bulmaktadır.

Ermenistan’da şarapçılığın üst düzeyde geliştiğine dair Yunanlı (Herodotos, Strapon, Ksenophon), Ermeni ve diğer yazarların çalışmalarında yer alan bilgiler tanıklık etmektedir. Yunanlı tarihçilerin şahitliğine göre, Malatya ovasındaki üzüm sadece orduları beslememiş aynı zamanda fıçılarla Babil’e kadar götürülmüştür. Herodot şöyle yazmaktadır: “Şişme botlarla Dicle nehrinin akışı doğrultusunda Ermenistan’dan tüccarlar palmye ağacından hazırlanmış fıçılarla Babil’e şarap götürüyorlardı.” (Herodotos, Tarih, 1, 194. Etnografya dergisi, kitap XXII, 1912, 1, sayfa 219).

Batı Ermenistan ve Kapadokya hakimi ve kralı Tiripaz (İ.Ö. 5.yüzyıl sonu) zamanında basılan bazı paraların üzerinde üzüm asmaları resmedilmiştir (resim 8). Paraların Kilikya'nın Solli şehrinde ya da Malatya'da basıldığı tahmin edilmektedir.

Resim 8

Paralardan birinin bir yüzünde saçları tüylü bir şapka içinde toplanmış, tanrıça (muhtemelen tanrıça Anahit) resmedilmiştir (resim 9). Paranın diğer tarafında ise tahta oturmuş, elinde asası, önünde de üzüm asmaları ve buğday başağı bulunan tanrı (tahminen Aramazd) resmedilmiştir. Tahtın altında [T] harfi bulunmaktadır ki Ermenistan'a verilen "Torkomun Evi" ünvanıyla bağlantılanmaktadır. Nemrut dağı üzerinde bulunan tanrıça Anahit heykelinin başının üzüm asmaları da bulunan meyvelerle süslenmiş olması ilginçtir (resim 10).

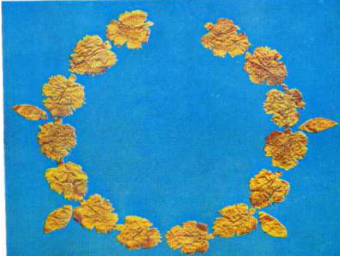
Resim 9

Resim 10

Ermenistan'da üzüme ve şaraba tapınma ayrıca Hristiyanlık (301) sonrasında da korunmuştur. Sadece Hristiyanlık öncesi değil dahası Hristiyanlık sonrası dönemlerde de inşa edilen ve mimari değeri bulunan anıtlarda; tapınakların, kiliselerin, haçkarların ve diğerlerinin üzerinde üzüm salkımı ve üzüm asmaları resmedilmiştir. Üzüm ve şaraba büyük bir tapınma yaşanan Nahçıvan'ın Goğtın ilçesi aynı şekilde şarap ismi olan Ginevet ismiyle anılmıştır.

En eski Ermenistan'da kahramanların alınlarını üzüm yapraklarıyla hazırlanmış taçla süsleyip onurlandırmaları ayrıca ilginç bir belgedir. Gördüğümüz gibi, en eski Yunanistan'da benzer olaylar için defne yaprakları kullanılırken, Ermenistan'da üzüm yapraklarından hazırlanan taçlar kullanılırdı. Artaşat'ta (İ.Ö. 1.yüzyıl, resim 11) ve Sisian'da (İ.Ö. 1. Yüzyıl, resim 12) gerçekleştirilen kazılarda üzüm yapraklarından hazırlanmış altın taçlar bulundu.

Resim 11

Resim 12

Resim 13

İlk durumda (Artaşat) taç'ın 14 üzüm, 4 defne yapraklarından, ikinci durumda ise (Sisian) taç'ın 11 üzüm ve tekrar 4 defne yaprağından oluşuklarını belirtelim. Ani'de bulunan üzüm asmasına benzetilerek hazırlanan tanrı Vahagni'nin balmumu bronz maskesinin başı yapraklar ve meyvelerle taçlanmış (10. Yüzyıl, resim 13) olması Ermeniler arasında üzüm ve şaraba tapınmanın ayrıca Ortaçağ'da ve daha sonraları da devam ettiğine dair bir kanıttır.

Böylece, arkeolojik kazılar sırasında üzüm çekirdekleri , uzun boyunlu sürahiler, testiler, ambarlar, aralarında Sümerlerin "Gılgamış" destanı, "İncil"in de yer aldığı yazılı kaynaklar, korunagelmiş gelenekler ve diğer belgeler Ararat ovasının da yer aldığı **Ermeni dağlık platosunun** üzüm yetiştiriciliği ve ondan hazırlanan tanrısal kutsal içecek olan şarabın en eski vatanı olduğunu ispatlamaktadır.

Yerevan - 4 Bilimsel makalelerden derleme,
Yerevan 2016

Çeviren: Şahan Penik Mınayan

ANJELA TERYAN

Tarihçi

Yervan Devlet Üniversitesi'nin Tarih Fakültesini bitirdi. Yerevan Şehrini Tarihi Müzesi'nde çalışmaktadır. Ermeni ve Yerevan şehrinin eski dönem tarihi sorunlarıyla ilgilenmektedir. Pekçok makale ve çalışmaları yayınlanmıştır. Çeşitli Armenoloji bilim-konferanslarında sunumlarda bulunmuştur.

Yayınladığı kitapların listesi

1. Ermenistan'da Tanrı AR'a Tapınma, Yerevan (Ermenice), 1995
2. Tanrılar Yaratmanın ve Medeniyetin Beşiği Ermenistan, Yerevan (Ermenice), 2002
3. Mitani, Eski Ermeni Devleti (Ermenice), 2006
4. Ermenistan ve Tarihi, (Toplu Makaleler), Yerevan (Ermenice), 2007
5. Yerevan İsminin Doğuşu Hakkında (Kitapçık, Ermenice , Rusça, İngilizce), Yerevan, 2008
6. Tanrılar Yaratmanın ve Medeniyetin Beşiği Ermenistan (İkinci geliştirilmiş baskı) Yerevan (Ermenice), 2011
7. Eski Yazılı Kaynaklarda Avrupa Halklarının kendi proto-vatanı Ermenistan ve Ermeniler Hakkında, Yerevan (Ermenice), 2014
8. Doğu Ermenistan Kısımının Tarihi (Aghvank, Gardman, Utik) Yerevan (Ermenice), 2015
9. Yerevan Şehrini Eski Tarihi Hakkında Yeni Araştırmalar, Yerevan, 2015 (Ermenice, İngilizce, Rusça)
10. Древние письменные источники народов Европы о своей прародине – Армени и армянах, Ереван, 2016 (Rusça, Eski Yazılı Kaynaklarda Avrupa Halklarının kendi proto-vatanı Ermenistan ve Ermeniler Hakkında, Yerevan)
11. Ancient Written Sources Of European Nations about Their Ancestral Homeland- Armenia and Armenians, Yerevan, 2017 (İngilizce)
12. Ermeni Savaşçıları Hakkında Eski Tarihi Belgeler, Yerevan (Ermenice), 2017
13. Eski Ermeni Tanrıları, Yerevan (Ermenice), 2017